

УДК 343.123.1(477)

*В. В. Тіщенко, Ю. П. Аленін, О. П. Ващук,
А. В. Мурзановська, О. О. Торбас, Ю. М. Немно,
А. О. Панасюк, М. В. Шкрибайло, О. А. Земляна*

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі — КПК України) істотно змінило модель досудового провадження, зокрема, шляхом введення автоматичного початку досудового розслідування, процесуалізації оперативно-розшукових заходів, введення раніше невідомих досудовому кримінальному провадженню України процедур (повідомлення про підозру, відкриття матеріалів досудового розслідування, негласних слідчих (розшукових) дій тощо), а також істотним оновленням та зміною концепції вже відомих інститутів (наприклад, заходи забезпечення кримінального провадження).

Прийняття нового КПК України та формування практики його застосування зумовило, як зазначив С. В. Ківалов, появу перед науковою спільнотою ряду викликів, пов'язаних, з одного боку, з необхідністю формування парадигми кримінального провадження в Україні шляхом наукового осмислення та пояснення нових для національної правової традиції інститутів та норм, з іншого — важливістю підготовки науково обґрунтованих та виважених рекомендацій для органів досудового розслідування, прокурорів, слідчих суддів, суддів, адвокатів із правильного застосування положень Кримінального процесуального кодексу України, формування усталеної та уніфікованої слідчо-прокурорської та судової практик [1, с. 3].

У зв'язку з реформуванням й оновленням існуючого законодавства діяльність органів досудового розслідування суттєво змінилася, а практичне застосування норм КПК України зіткнулося із істотними складнощами, пов'язаними як із недоліками законодавства, так і з браком належного інформаційного його забезпечення. Це вимагає нових підходів при вирішенні питань про інформаційне та процесуальне забезпечення

досудового розслідування, у зв'язку з чим проблема забезпечення досудового провадження у контексті інформаційної складової та застосування заходів забезпечення кримінального провадження потребує комплексного дослідження.

Все це зумовило участь у спільному виконанні колективом авторів кафедр криміналістики та кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія» прикладного наукового дослідження за темою: «Комплексне дослідження забезпечення ефективності досудового провадження» (ДРН 011511002495), яке, в рамках кафедри кримінального процесу, здійснювалося за такими основними напрямками: аналіз реалізації засад кримінального провадження у досудовому розслідуванні; дослідження актуальних проблем проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій; аналіз проблем зупинення досудового розслідування; формування теоретичної моделі повідомлення про підозру; використання заходів забезпечення кримінального провадження у досудовому розслідуванні; розробка концепції кримінально-процесуальної відповідальності; розробка концепції та визначення реалізації форм закінчення досудового розслідування.

Основні результати були представлені під час обговорення актуальних питань кримінальної процесуальної науки та кримінальної процесуальної діяльності в цілому та під час досудового провадження, зокрема, на проведеній на базі кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія» Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування» 17 квітня 2015 р. Викладачі кафедри кримінального процесу взяли активну участь в обговоренні найактуальніших теоретичних та практичних проблем криміналістики, кримінального процесу, судової експертизи та оперативно-розшукової діяльності щодо їх інформаційного забезпечення та пошуку оптимальних шляхів їх вирішення у майбутньому під час проведення на базі кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія» Міжнародного круглого столу «Інформаційне забезпечення розслідування злочинів» 29 травня 2015 р.

Метою цієї статті є висвітлення окремих результатів дослідження теоретичних та практичних проблем ефективності досудового розслідування та визначення напрямів підвищення ефективності досудового розслідування.

Досудове розслідування, як і будь-яка інша кримінальна процесуальна діяльність, повинне ґрунтуватися на певних основоположних засадах, які вказують на вектор розвитку кримінальної процесуальної політики держави. Тому дослідження ефективності досудового розслідування неможливе без загальної характеристики поняття, системи та аналізу реалізації принципів кримінального процесу.

Загальновизнано, що для того, щоб окреме правове положення могло вважатися принципом кримінального провадження, воно має відповідати

ряду пропорованих до принципів кримінального процесу вимог. Розглядаючи проблему критеріїв, О. П. Кучинська зазначає, що до них необхідно відносити такі вимоги, як соціальна обумовленість, нормативність, регулятивність, основоположність, системність, універсальність, непопущність [2, с. 52–56].

Однак деякі із вищезгаданих критеріїв не одержали однозначного тлумачення в літературі. Так, наприклад, найважливішою властивістю принципу є його нормативність. Однак стосовно способу закріплення принципів у нормах права у науковців немає єдності. Уявляється, нормативність принципу кримінального процесу може проявлятися як у формулюванні норм — принципів або норм — приписів найбільш загального характеру (це норми — принципи), так і виводитися в індуктивний спосіб із різних норм кримінального процесуального закону (це принципи, виведені з норм).

Глава 2 КПК України передбачає основні засади кримінального провадження та їх зміст, але не визначає, що саме є «засадою кримінального провадження». Крім того, дане визначення викликає дискусії серед вчених-юристів відносно вживання термінів «принцип» та «засада». Засада — це вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки. Значення терміна «принцип» — це основа, початок певного явища або процесу. У філософському розумінні принципом є теоретичне узагальнення найбільш типового, що констатує й виражає закономірність, покладену в основу пізнання взагалі або в основу якої-небудь галузі знання зокрема. Вважаємо, що поняття «принцип» та «засада» необхідно вживати як тотожні.

Принципами кримінального провадження є доктринально обґрунтовані основні правові положення, які відображають предмет і метод кримінального процесуального регулювання, демократичну природу кримінального провадження, визначають сутність і структуру його проваджень, стадій та інститутів, спрямовують кримінальну процесуальну діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством. При цьому критеріями визначення принципів кримінального провадження є: загальнообов'язкова нормативність; доктринальна обґрунтованість; загальний, фундаментальний характер правових положень; спрямованість на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством; відбиття предмета й методу кримінального процесуального регулювання; відбиття демократичної природи кримінального процесу; відбиття сутності й структури проваджень, стадій та інститутів кримінального процесу; можливість реалізації в усіх, декількох або одній кримінальній процесуальній стадії; порушення якогось-небудь принципу, яке тягне застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності або заходів захисту [3, с. 78–79].

Всі принципи кримінального процесу тісно пов'язані між собою, постійно взаємодіють один з одним, зберігаючи при цьому свою власну цінність для побудови і ходу процесу. У зв'язку із цим можна ствер-

джувати, що певна кількість принципів не являє собою механічну сукупність правових явищ, а створює нове правове явище — систему принципів кримінального процесу, яка має об'єктивний характер і являє собою єдину, нерозривну, взаємопов'язану, взаємообумовлену цілісність. Система принципів кримінального провадження характеризується наявністю підстави для об'єднання її елементів і специфічних властивостей, якою служать завдання кримінального провадження, закріплені ст. 2 КПК України.

Не зупиняючись на дискусії щодо визначення системи принципів та зважаючи на досить різні погляди на вирішення даного питання [див., наприклад: 4], підкреслимо, що систему принципів кримінального провадження складають загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи кримінального провадження та принципи, які властиві досудовому та судовому провадженню.

Очевидно, що усі принципи кримінального процесу впливають на ефективність досудового розслідування, незалежно від того, чи прямо вони направлені на регулювання кримінальної процесуальної діяльності на стадії досудового розслідування. Тому задля досягнення завдань кримінального провадження, які зазначені в ст. 2 КПК України, уповноважені особи повинні чітко дотримуватись тих засад, які спрямовані на забезпечення прав учасників кримінального провадження. Так, наприклад, принцип забезпечення права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному провадженні зобов'язує застосовувати заходи забезпечення кримінального провадження та провадження слідчих (розшукових) дій, які містять елементи примусу, не інакше як на підставі і у порядку, передбаченому законом, з метою недопущення незаконного обмеження або порушення фізичної, психічної або моральної недоторканності фізичної особи. Обмеження права недоторканності особи здійснюється у порядку та на підставах, передбачених у законі, уповноваженими особами та відносно осіб, встановлених законом. Під час обмеження зазначеного права необхідно враховувати принцип доцільності та обґрунтованості. Тобто цілі та завдання кримінального провадження та засоби їх досягнення повинні бути сумірними.

У системі запобіжних заходів законодавець визначив ієрархію, починаючи з найбільш м'якого заходу, який обмежує права та свободи особи, до більш суворого. Досить важливим є положення щодо застосування до особи тримання під вартою у виняткових випадках та за підстав, передбачених у КПК України. Застосування того чи іншого запобіжного заходу не допускається, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам.

В. К. Волошина слушно зазначає, що взяття під варту, затримання, домашній арешт, особистий обшук, привід, особисте зобов'язання

не вичерпують тих заходів, які обмежують фізичну недоторканність особи. До них відносяться також поміщення у приймальник-розподільник для дітей, примусове поміщення особи до лікувального закладу для проведення стаціонарної медичної чи психіатричної експертизи, освідкування, відібрання зразків для порівняльного дослідження, проведення слідчого експерименту [5, с. 62].

Гарантії фізичної недоторканності людини передбачені як внутрішнім законодавством, зокрема Конституцією України, Цивільним кодексом України, КПК України, так й у міжнародно-правових актах, а саме у Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на важливості зазначеного принципу.

Задля забезпечення прав та законних інтересів учасників кримінального провадження уповноважені особи зобов'язані чітко виконувати власні повноваження. Так, прокурор, слідчий зобов'язані у межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, що є відображенням принципу публічності, який знайшов своє закріплення у ст. 25 КПК України і впливає зі змісту норм Конституції України, а саме ст. ст. 3, 8, 21, п. 3 ч. 3 ст. 129.

На думку В. К. Волошиної, загальні ознаки публічності полягають у тому, що досудове провадження: а) здійснюється тільки державними органами і посадовими особами, уповноваженими кримінальним процесуальним законом; б) носить владний організуючий характер по застосуванню норм матеріального і процесуального права; в) носить офіційний характер, тобто виконується з обов'язку служби, що припускає не тільки процесуальні обов'язки, але і посадові; г) для суб'єктів досудового провадження настає службова (дисциплінарна) відповідальність у випадках неналежного виконання своїх обов'язків; д) держава несе юридичну відповідальність (цивільно-правову) за незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування, вчинене органами досудового розслідування [6, с. 47].

Крім того слід зауважити, що цей принцип відноситься не тільки до стадії досудового розслідування. Він має місце і під час судового провадження. Публічний характер кримінальної процесуальної діяльності проявляється у діях прокурора, який зобов'язаний підтримувати державне обвинувачення у судовому засіданні. Таким чином, обов'язок прокурора, що впливає з положень принципу публічності, полягає в діяльності прокурора щодо формулювання або затвердження обвинувального акта

на стадії досудового розслідування і у подальшому підтриманні цього обвинувачення в суді.

Проте, як вже було зазначено, принципи кримінального провадження вказують лише на основні положення, яких повинні дотримуватися учасники кримінального провадження. Досягнення справді високої ефективності досудового розслідування полягає в чіткому дотриманні процедури проведення процесуальних дій на даній стадії. У першу чергу мова йде про проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, адже чітке дотримання норм КПК України при проведенні даних дій дозволить забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності та гарантує забезпечення прав учасників кримінального провадження. Тому цілком можна погодитись з О. В. Капліною, яка підкреслює, що прийняття нового КПК поставило перед наукою кримінального процесу нові завдання, що полягають у створенні теоретичної моделі процесуального порядку проведення слідчих (розшукових) дій відповідно до нових концептуальних підходів та завдань кримінального провадження, тлумаченні оцінних понять, наданні рекомендацій практичного характеру щодо переборення прогалин правового регулювання, пропозицій щодо внесення змін та доповнень до КПК, обумовлених потребами правозастосовної практики [7, с. 41].

Так, в силу відносної новизни чинного КПК України деякі нові процедурні особливості проведення слідчих дій потребують окремого дослідження. Не є виключенням проведення допиту та впізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування. Проведення таких слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування у режимі відеоконференції, тобто при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування), є досить прогресивним способом збирання і перевірки доказів, оскільки він дозволяє за допомогою технічних засобів і технологій, при забезпеченні належної якості зображення і режиму інформаційної безпеки, оперативно вирішувати завдання кримінального судочинства, не порушуючи при цьому прав і законних інтересів учасників кримінального провадження. Слід погодитися із М. І. Смирновим, що використання відеоконференц-зв'язку у кримінальному судочинстві із метою збирання і перевірки доказів відповідає таким умовам: 1) дотримання морально-етичних основ (безпека для здоров'я особи, що бере участь у процесуальних діях, проведених за допомогою відеоконференц-зв'язку); 2) дотримання пізнавальних закономірностей (наукова обґрунтованість і практична результативність методу відеоконференц-зв'язку; можливість одержання об'єктивних, достовірних і таких даних, що можна перевірити) [7, с. 160].

Згідно зі ст. 232 КПК, дистанційне провадження стосується лише двох слідчих дій: допиту осіб, а також пред'явлення для впізнання осіб чи речей, окрім пред'явлення трупа, а також проведення одночасного допиту двох чи більше осіб.

Учасниками дистанційного досудового розслідування можуть бути потерпілі, свідки (в т.ч. малолітні або неповнолітні), підозрювані. З огляду на те, що допит і пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції здійснюються за правилами ст. ст. 225–227 та 228, 229 КПК, то при їх проведенні можуть брати участь представник, захисник, спеціаліст, експерт, перекладачі, педагоги, психологи й інші особи, потреба в яких виникає у зв'язку з особливостями проведення слідчої дії.

Частина 1 ст. 232 КПК України передбачає наявність не тільки юридичних, а й фактичних підстав для проведення дистанційного розслідування. Останні повинні знайти своє відображення в матеріалах досудового провадження. Отже, допит в режимі відеоконференції проводиться у випадках: 1) неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин (знаходження в медичному закладі внаслідок тяжкої хвороби, поранення, неможливість самостійно пересуватися тощо); 2) необхідність забезпечення безпеки осіб, якщо існує реальна загроза їх життю, здоров'ю з боку зацікавлених осіб; 3) проведення допиту неповнолітніх (малолітніх) свідка, потерпілого; 4) для забезпечення оперативності досудового розслідування; 5) при наявності інших підстав, які визначаються слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми, але при цьому важливо, щоб ці підстави були належним чином обґрунтовані. Існування хоча б однієї з названих причин буде достатньою підставою для досудового розслідування в режимі відеоконференції. Аналізуючи наведені підстави, слід погодитись із І. В. Черниченко, що поняття «інші поважні причини» в статті не конкретизується, що надає слідчому, прокурору, слідчому судді можливість самостійної суб'єктивної оцінки фактів. Таким чином, недоцільно розрізняти «стан здоров'я» та «інші поважні причини», а п. 1 ч. 1 ст. 232 КПК України необхідно сформулювати як «неможливість безпосередньої участі певних осіб у досудовому розслідуванні з поважних причин» [9, с. 43, 44].

Дистанційне провадження є досить складним не тільки в процесуальному, а й організаційно-технічному плані, а тому без наявної потреби зловживати правом на здійснювання подібного порядку проведення слідчих дій не рекомендується [докладніше див.: 10, с. 295–296]. Разом з тим КПК України не регламентує деякі питання, пов'язані із проведенням допиту у режимі відеоконференції, зокрема: чи допустимо проводити допит у режимі відеоконференції з особами, які мають вади слуху, мови, зору (хоча у літературі підкреслюється недоцільність цього); чи повинен долучатися до протоколу допиту лише відеозапис цієї слідчої (розшукової) дії, чи також запис самої відеоконференції. Сумнівним з позицій забезпечення прав потерпілого є і положення, що рішення про здійснення дистанційного досудового розслідування, в якому дистанційно перебуватиме підозрюваний, не може бути прийняте, якщо він проти цього заперечує, а щодо потерпілого таких обмежень немає. Отже нор-

мативне закріплення процедури проведення допиту у режимі відеоконференції потребує подальшого вдосконалення.

Під час проведення дослідження проблем ефективності досудового розслідування був здійснений аналіз проблем зупинення досудового розслідування [11]. Забезпечення права кожного, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк стало предметом судового розгляду або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито, може бути обмежене у силу об'єктивних причин, що унеможливають закінчення, зокрема, досудового розслідування у встановлений законом строк. Такі об'єктивні причини визначені у КПК України як підстави зупинення досудового розслідування.

Пункт 1 ч. 1 ст. 280 КПК в якості підстави до зупинення називає те, що підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі в кримінальному провадженні, за умови підтвердження цього відповідним медичним висновком. У законі не наводяться ні ознаки тяжкого захворювання, ні перелік таких захворювань. Загальною умовою є неможливість участі підозрюваного в провадженні, яка перешкоджає розслідуванню.

Захворювання підозрюваного може бути підставою для зупинення досудового розслідування тільки в разі наявності висновку (довідки) лікаря, висновку судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, де видно, що воно: а) тяжке, тобто таке, при якому стан здоров'я підозрюваного тривалий час не дозволяє допитати його, залучити його до участі в інших слідчих (розшукових) діях; б) не хронічне, а тимчасове, яке піддається лікуванню і можна чекати видужання підозрюваного. Інакше необхідно буде вирішувати питання про звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності у зв'язку з тим, що внаслідок зміни обстановки особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК), а при хронічному душевному захворюванні, яке потребує тривалого часу лікування із застосуванням примусового заходу медичного характеру, складати клопотання про застосування цих заходів (ст. 292 КПК, гл. 39 КПК). Разом з тим вірно звертається увага на те, що, аналізуючи два поняття — «тяжка хвороба» та «перешкодження участі у кримінальному провадженні», доходимо висновку, що визначення хвороби як тяжкої цілком залежить від того, чи перешкоджає вона участі підозрюваного у кримінальному провадженні. Навіть якщо певну хворобу оцінити як тяжку, однак яка дозволяє проведення процесуальних дій за участю підозрюваного та прийняти остаточне рішення, вона не є підставою для зупинення досудового розслідування. Проте якщо хвороба об'єктивно перешкоджає участі підозрюваного у кримінальному провадженні, то її автоматично слід визнавати тяжкою. Постає логічне питання: чи потрібно хворобу визнавати тяжкою, якщо достатньо лише визначити, що хвороба перешкоджає участі підозрюваного у провадженні. Отже, можна стверджувати, що слово «тяжка», використане в п. 1 ч. 1 ст. 280 КПК України, зайве, оскільки не має жодного смислового навантажен-

ня, не є терміном, визначеним у законодавстві України, а спроба тлумачення його призводить до дискусії серед науковців і практичних працівників, непорозумінь і помилок [12, с. 154].

Було підкреслено, що якщо особа вчинила правопорушення в стані неосудності або захворіла після його вчинення невиліковною душевною хворобою, що підтверджено висновком експертизи, то в такому разі мова про зупинення розслідування йти не може та розслідування продовжується, але вже за правилами, передбаченими главою 39 КПК, щодо провадження про застосування примусових заходів медичного характеру.

Дещо інше бачення критеріїв розмежування підстав для прийняття відповідного рішення про зупинення досудового провадження або зміни його порядку при наявності психічної хвороби запропоновано и обґрунтовано Т. В. Лукашкіною, яка зазначає, що це можливо лише, якщо особа саме потребує застосування таких заходів, що повинно знайти відображення у висновку експерта [докладніше див.: 13].

Наступною підставою зупинення КПК є така, що підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності і його місцезнаходження невідоме. Суть цієї підстави полягає в тому, що слідчий або прокурор знає, хто вчинив кримінальне правопорушення, але не знає, де ця особа знаходиться. Причому місцеперебування підозрюваного може бути невідоме в силу різних причин і вони обов'язково повинні встановлюватися, оскільки кожна з них тягне за собою різні кримінально-процесуальні та кримінально-правові наслідки. Так, коли підозрюваний відомий, але невідоме його місцезнаходження та він не має мети переховуватися від органів слідства і суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності, то перебіг строків давності притягнення до кримінальної відповідальності не зупиняється і після їх закінчення кримінальне провадження повинно бути закрито. Коли ж особа свідомо переховується від органів слідства та суду — це обумовлює можливість її затримання, обрання щодо неї більш суворого запобіжного заходу або навіть притягнення до кримінальної відповідальності, наприклад, якщо переховування було пов'язане із втечею з під варті. Крім того, у цьому випадку перебіг строків давності зупиняється і відновлюється лише після затримання підозрюваного чи його явки (ст. 49 КПК). До зупинення розслідування слідчий, прокурор оголошує розшук підозрюваного, місцезнаходження якого невідоме (ст. 281 КПК). Важливим для застосування цієї підстави є те, щоб особа набула статусу підозрюваного. За оновленої редакції ст. 42 КПК це можливо не лише у випадку, коли особі у порядку, передбаченому ст. ст. 276—279 КПК, повідомлено про підозру; коли особу затримано за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення; а й у випадку, коли щодо особи складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України

для вручення повідомлень, що спрощує можливість оголошення розшуку.

Для такої підстави зупинення досудового розслідування, як наявна необхідність виконання процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва, обов'язковою умовою є існування в матеріалах кримінального провадження запиту, який складений відповідно до ст. 552 КПК, і документів, що до нього додаються.

Новою для кримінального провадження України є така підстава зупинення досудового розслідування, як те, що слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування. У відповідності до ч. 1 ст. 297⁴ КПК, слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування, якщо прокурор, слідчий не доведе, що підозрюваний переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та оголошений у міждержавний та/або міжнародний розшук. Під час вирішення питання про здійснення спеціального досудового розслідування слідчий суддя зобов'язаний врахувати наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Таким чином, КПК України достатньо повно визначає перелік підстав, які обумовлюють необхідність тимчасової перерви у здійсненні досудового розслідування. Разом з тим необхідність більш ефективної боротьби з випадками ухилення підозрюваного від органів слідства та суду зумовила розширення кола цих підстав у контексті спеціального досудового розслідування, а практика застосування підстав зупинення досудового розслідування показує необхідність коригування їх нормативної регламентації.

Важливим етапом стадії досудового розслідування є повідомлення особі про підозру. При повідомленні особі про підозру особа набуває статусу підозрюваного, а разом з ним — значний обсяг прав та обов'язків. Тому чітке дотримання норм чинного КПК України є суттєвою гарантією прав та законних інтересів учасників кримінального провадження, що є показником ефективності кримінального провадження в цілому та досудового розслідування зокрема.

Л. М. Гуртієва розглядає повідомлення про підозру як процесуальне рішення слідчого, прокурора про вчинення кримінального правопорушення конкретною особою. Даний висновок вона робить з аналізу норм глави 22 КПК України та ч. 1 ст. 42 КПК України, які закріплюють, що підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276—279 КПК, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок не встановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень [14, с. 185—190].

Разом з тим дане процесуальне рішення оформлюється не постановою, а процесуальним документом, що має назву «повідомлення». Це суперечить положенням ч. 3 ст. 110 КПК України про те, що процесуальні рішення слідчого, прокурора приймаються у формі постанови. Т. В. Лукашкіна [15, с. 30–36] цілком справедливо розглядає повідомлення про підозру як правозастосовний акт, оскільки кримінальне провадження можна розглядати як складний правозастосовний процес, процес застосування норм матеріального та процесуального права.

Аналіз національного кримінального процесуального законодавства дозволив зробити висновок, що законодавець, на жаль, не закріпив підстави прийняття рішення про повідомлення про підозру, а лише зазначив «випадки» повідомлення про підозру [15, с. 33–34]. Проте підставою прийняття рішення про повідомлення про підозру є встановлені за допомогою доказів обставини, які свідчать про наявність події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення) та про вчинення його конкретною особою. Тому цілком доцільно підстави повідомлення про підозру закріпити у ст. 276 КПК України [14, с. 185–190].

Отже законодавче закріплення правової природи та процедури повідомлення особі про підозру потребує подальшого вдосконалення з метою уникнення прогалин, які можуть вплинути на можливість реалізації учасниками кримінального провадження своїх прав та законних інтересів.

Реформування кримінального процесуального законодавства України зумовлює необхідність уточнення та перегляду ключових понять теорії кримінального процесу, серед яких — поняття, види, процесуальний порядок та межі застосування примусу в кримінальному провадженні України. У новому КПК України суттєво змінилась законодавча регламентація застосування заходів процесуального примусу, що знайшло свій вираз як у розширенні переліку заходів забезпечення кримінального провадження, так і у зміні порядку їх застосування, що було направлено на наближення національного законодавства до міжнародних та європейських цінностей та стандартів.

Зміни стосувались і приводу, який віднесено до заходів забезпечення кримінального провадження. Враховуючи, що застосування приводу є фактично обмеженням конституційного права особи на її недоторканність та вільне пересування, досить актуальними є питання щодо поняття, підстав та порядку застосування даного заходу забезпечення кримінального провадження, що також було предметом дослідження [16].

Необхідно зазначити, що поняття приводу не містилось в КПК України 1960 року, в юридичній літературі привід визначався таким чином: «Привід — це здійснювана за мотивованою постановою органу досудового розслідування, прокурора або судді (чи ухвалою суду) примусова доставка особи в орган досудового розслідування або в суд у випадку

неявки її без поважної причини» [17, с. 327], де знайшли своє відображення суттєві риси даного виду примусу як наслідку невиконання покладених на відповідних суб'єктів обов'язків. Адже привід можна віднести до заходів процесуального примусу, за допомогою яких забезпечується законний порядок у ході провадження у справі [див.: 17, с. 326].

В одному з численних проектів КПК України № 1233 (вносився народними депутатами України В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним) привід розглядався як інший захід процесуального примусу і міг застосовуватись, якщо підозрюваний, обвинувачений, підсудний, а також потерпілий, свідок, викликаний у встановленому законом порядку, не з'явиться без поважних причин. Визначення поняття приводу не давалося, проте важливим була вказівка на обмеження його застосування у нічний час, до неповнолітніх у віці до 14 років, вагітних жінок, тяжкохворих [18].

У КПК України 2012 року приводу приділено значно більше уваги. Так, у ст. 140 КПК зазначено, що привід полягає у примусовому супроводженні особи, до якої він застосовується, особою, яка виконує ухвалу про його здійснення, до місця її виклику в зазначений в ухвалі про здійснення приводу час. Проте в літературі представлені різні визначення поняття приводу, більш прийнятним серед яких видається таке визначення, запропоноване І. В. Гловюк: «Привід є заходом забезпечення кримінального провадження, пов'язаним із фізичним впливом на підозрюваного, обвинуваченого, свідка, який не з'явився на виклик без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, спрямованим на забезпечення виконання їх обов'язку щодо явки на виклик до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду» [19, с. 334].

У цілому можна констатувати, що порядок застосування приводу досить чітко врегульовано, проте дискусійним є питання щодо застосування приводу без попереднього виклику особи, зокрема підозрюваного. Також з підстав та порядку винесення ухвали про привід та безпосередній порядок її виконання незрозуміло, як діяти у тих випадках, коли працівника, який здійснює привід, не пускають до житла. Законодавець у ст. 233 КПК України регламентував порядок проникнення до житла чи іншого володіння особи, однак лише під час проведення ряду слідчих дій: огляду, обшуку, слідчого експерименту. Не з'ясовано і те, чи дає право автоматично проникати до житла ухвала про здійснення приводу, чи це має бути обумовлено в ухвалі про здійснення приводу, чи для цього слідчий суддя мав би виносити окрему ухвалу.

Таким чином, можна зробити висновок, що законодавче регулювання здійснення приводу поряд з суттєвими позитивними рисами має й певні недоліки, що потребують подальшого удосконалення, адже законодавець розглядає привід в якості важливого процесуального інструменту забезпечення належної поведінки учасників кримінального провадження, що у свою чергу має сприяти ефективності проведення досудового розслідування.

У рамках проведеного дослідження проблем ефективності досудового розслідування був зроблений аналіз наукових підходів щодо правової природи затримання особи у кримінальному провадженні.

Аналіз юридичної літератури дозволив зробити висновок, що правову природу затримання особи у кримінальному процесі вчені розглядають в декількох аспектах: як інститут кримінального процесуального права (А. Н. Ахпанов, М. Я. Никоненко); як різновид кримінального процесуального примусу, як тимчасовий запобіжний захід (В. Г. Гончаренко, В. М. Григор'єв); як слідчу (розшукову) дію (Є. Г. Коваленко, І. М. Гуткін, Л. Є. Тополь, В. Т. Нор, Є. І. Макаренко, В. П. Шибіко та ін.) або ж і як захід кримінального процесуального примусу і як слідчу (розшукову) дію одночасно (Ю. П. Аленін, Ф. М. Кудін, Є. Д. Лук'яничков та ін.) [докладніше: 20, с. 86–91].

Зазначаючи позитивні та негативні сторони кожного із зазначених підходів, автор підкреслює, що визначення затримання лише як інституту кримінального процесуального права не розкриває його правової природи, сутності у повній мірі, оскільки більшість правових явищ можна розглядати як інститут кримінального процесуального права (зокрема, інститут слідчих (розшукових) дій, повідомлення про підозру, цивільний позов та ін.) Разом з тим, зазначає Л. М. Гуртієва, слід підтримати точку зору вчених (Ю. П. Аленіна, Ф. М. Кудіна та ін.), які звертають увагу на подвійну природу затримання, оскільки затримання можна розглядати і як тимчасовий запобіжний захід, і як спосіб збирання доказів стороною обвинувачення. Це пов'язано з тим, що при застосуванні такого тимчасового запобіжного заходу, як затримання, стороною обвинувачення можуть бути зібрані докази, оскільки в протоколі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, фіксуються фактичні дані, які мають значення для кримінального провадження (ч. 5 ст. 208 КПК). Протокол затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, є документом і може розглядатися як джерело доказів у частині, де зафіксовані час, місце та інші обставини затримання.

Л. М. Гуртієва вважає, що оскільки кримінальне провадження можна розглядати як складний правозастосовний процес, процес застосування норм матеріального та процесуального права, то і правову природу затримання можна розглядати ще як правозастосовний акт, який включає в себе кримінально-процесуальне рішення та кримінально-процесуальну дію (точніше сукупність процесуальних дій) [20, с. 86–91].

Аналіз затримання як процесуальної дії та процесуального порядку затримання уповноваженою службовою особою (ст. 208 КПК) дав змогу запропонувати пропозиції про необхідність внести доповнення у КПК України. Зокрема, закріпити, що слідчий, прокурор після доставлення затриманої особи до органу досудового розслідування зобов'язані перевірити наявність підстав затримання та винести відповідну постанову (тобто постанову про застосування затримання або постанову про відмову у застосуванні затримання) [20, с. 86–91].

У рамках окресленого дослідження значна увага також була приділена визначенню видів затримання. Так було зазначено, що питання щодо видів затримання особи у кримінальному процесі є достатньо дискусійним у юридичній літературі, багато вчених (Ю. П. Аленін, Н. А. Жилєва, В. О. Малярова, Є. І. Макаренко, І. І. Мусієнко, М. Я. Никоненко, В. М. Тertiшник та ін.) цілком справедливо виділяють такі види затримання, як «фізичне захоплення» («фізичне затримання») та «затримання підозрюваного, обвинуваченого», та зазначають, що фізичне захоплення особи за підозрою у вчиненні злочину, її доставлення, оформлення протоколу затримання й інші, пов'язані з цим дії, є складовою частиною кримінально-процесуального затримання. В залежності від процесуального оформлення рішення щодо застосування затримання особи виділяють два види затримання (О. Цимбалістенко та ін.); в залежності від мети та особливостей процедурного характеру — виділяють п'ять видів затримання особи (Г. Гончаренко) [21, с. 299–301].

Проаналізувавши зазначені підходи, Л. М. Гуртієва доходить висновку, що у КПК України законодавець закріплює такі види затримання: 1) затримання без ухвали слідчого судді, суду сторонньою особою ((законне затримання) (ст. 207 КПК)); 2) затримання без ухвали слідчого судді, суду уповноваженою службовою особою (ст. 208 КПК); 3) затримання з метою екстрадиції (ст. 582 КПК); 4) затримання підозрюваного, обвинуваченого за ухвалою слідчого судді, суду з метою приводу (ст. ст. 190, 191 КПК). Ці види затримання відрізняються за цільовим призначенням, підставами та порядком їх застосування [21, с. 301].

Аналізуючи затримання без ухвали слідчого судді, суду сторонньою (тобто будь-якою) особою як одного із видів затримання, пропонується змінити назву ст. 207 КПК України, наприклад, на: «Затримання сторонньою (або будь-якою) особою» або «Затримання особою, яка не є уповноваженою службовою особою», оскільки інші види затримання закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві також є законними [22].

Аналіз національного кримінального процесуального законодавства дозволив зробити висновок, що особливості порядку затримання без ухвали слідчого судді, суду сторонньою особою полягають, зокрема, у такому: а) затримання має ситуаційний характер, оскільки здійснюється при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення, а також безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні (ч. 2 ст. 207 КПК); б) здійснюється сторонньою (тобто неуповноваженою) особою. У ч. 2 ст. 207 КПК України зазначено, що «кожен має право затримати...»; в) не може бути застосовано до осіб, зазначених у ст. 482 КПК України; г) затримання здійснюється до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань [22, с. 97–102].

Досить слушно звертається увага, що законодавець у ст. 207 КПК України недостатньо повно врегулював процесуальний порядок затримання сторонньою особою. Так, не враховані положення норм КПК про те, що процесуальне рішення слідчого, прокурора приймаються у формі постанови (ч. 3 ст. 110 КПК), а процесуальні дії фіксуються у протоколі (п. 1 ч. 1 ст. 103 КПК, ст. 104 КПК). Так, зокрема, у ч. 3 ст. 207 КПК України не закріплено положення щодо необхідності складання протоколу затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, після доставлення її до уповноваженої службової особи, що є прогалиною у КПК України, яка обумовлює необхідність подальшого вдосконалення ст. 207 КПК України [22, с. 97–102].

При дослідженні питань ефективності досудового розслідування значна увага була приділена концепції кримінально-процесуальної відповідальності [23]. Актуальність даного питання обумовлена в першу чергу тим, що у кримінальному провадженні питання про відповідальність набуває особливого значення, оскільки діяльність, яка спрямована на забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, повинна бути строго заснована на законі, і тому на перший план виступає як відповідальність державних органів та посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження, за дотриманням приписів кримінального процесуального закону, так і інших суб'єктів кримінального процесу за виконанням покладених на них кримінальним процесуальним законом обов'язків.

Питання, що стосуються проблем кримінально-процесуальної відповідальності, розглядалися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях, хоча і здебільшого у рамках досліджень заходів державного примусу в цілому. Наукові дослідження у цій сфері в сучасній українській процесуальній літературі досить поодинокі, що дозволило зробити висновок, що, на жаль, питання кримінально-процесуальної відповідальності не є предметом подальшого комплексного дослідження в українській процесуальній науці, хоча важливість їх для вивчення та удосконалення механізму кримінально-процесуального регулювання в цілому та досягнення ефективності досудового розслідування, зокрема, не викликає сумнівів.

Зазначалось, що кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. Те або інше видове поняття несе в собі всі ознаки, властиві родовому стосовно нього поняттю, поняття кримінально-процесуальної відповідальності містить у собі всі риси загального поняття юридичної відповідальності. Вона значно менше виражена у порівнянні з іншими видами юридичної відповідальності, але, проте, існує самостійно.

Було сформульовано поняття кримінально-процесуальної відповідальності, а саме — це існує у формі кримінально-процесуального правовідношення застосування у встановленому законом порядку до особи, яка вчинила кримінально-процесуальне правопорушення, заходів

кримінально-процесуального примусу, що передбачені санкцією кримінально-процесуальної норми, які полягають у накладенні на правопорушника додаткового обов'язку або позбавлення (звуження обсягу) його суб'єктивних прав. Визначення кримінально-процесуальної відповідальності як застосування заходів державного (кримінально-процесуального) примусу, встановлених санкцією кримінально-процесуальної норми, вказує не тільки на правовий характер кримінально-процесуальної відповідальності, а також і на значимість санкції правової норми для визначення змісту даної відповідальності, а відповідно й мір кримінально-процесуальної відповідальності.

Визначаючи систему мір кримінально-процесуальної відповідальності, передусім необхідно зазначити, що в кримінальному процесуальному праві виділяють штрафні (каральні) й правовідновлюючі міри кримінально-процесуальної відповідальності. За КПК 2012 року до штрафних (тобто пов'язаних виключно з накладенням на суб'єкта додаткового обов'язку карательного характеру) відносяться: грошове стягнення; звернення застави в дохід держави; зміна раніше обраного запобіжного заходу в разі його порушення на більш суворий. До штрафних заходів, пов'язаних з позбавленням прав суб'єктів кримінального процесу в конкретному провадженні, можна віднести: скасування заходів безпеки у випадках невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки; відсторонення слідчого, прокурора від подальшого ведення слідства; видалення підсудного із зали суду за порушення порядку в судовому засіданні. Крім того, в кримінальному процесуальному законодавстві зустрічаються приклади й правовідновлюючих заходів кримінально-процесуальної відповідальності, тобто заходів, пов'язаних з накладенням на особу додаткового обов'язку з метою відновити порушені права й інтереси суб'єктів права. Мова йде, наприклад, про накладення судових витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні, на спеціаліста у разі його неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття.

Особливої уваги заслуговує процесуальна форма притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності, яка являє собою встановлені кримінальним процесуальним законом підстави, умови та процесуальний порядок застосування до особи заходів кримінально-процесуальної відповідальності. До основних умов притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності є належний суб'єкт, який встановлює факт процесуального правопорушення й приймає рішення про притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності, процесуальне оформлення кримінально-процесуального правопорушення й прийнятого рішення по ньому. Важливими засобом забезпечення законності й обґрунтованості юридичної відповідальності є вдосконалення процедури її здійснення, а звідси — завдання охорони прав особистості в кримінальному процесі й забезпечення реального виконання процесуальних обов'язків всіма суб'єктами вимагають детальної законодавчої регламен-

тації мір кримінально-процесуальної відповідальності, які підлягають застосуванню за порушення чи невиконання процесуальних обов'язків.

Таким чином, необхідність подальшого вдосконалення положень науки кримінального процесу та чинного кримінального процесуального законодавства щодо кримінально-процесуальної відповідальності уявляється досить важливою і необхідною.

Будь-яка стадія кримінального процесу має своє логічне закінчення. Відповідно, стадія досудового розслідування не є виключенням. На етапі закінчення досудового розслідування аналізуються усі зібрані докази та виносяться рішення про подальшу долю кримінального провадження. Таким чином, саме під час закінчення досудового розслідування можна оцінити ефективність проведеного досудового розслідування. В той же час слідчий та прокурор повинні особливо чітко дотримуватися приписів КПК України з метою гарантування прав та законних інтересів учасників кримінального провадження при прийнятті рішення про закриття кримінального провадження або направлення обвинувального акта чи низки клопотань до суду. Адже процесуальні порушення під час закінчення досудового розслідування можуть в подальшому перекреслити всю попередню роботу слідчого. Більше того, деякі положення чинного КПК потребують негайних змін з метою покращення реалізації учасниками кримінального провадження власних прав та законних інтересів.

Наприклад, ст. 284 КПК України зазначає, що копія постанови про закриття кримінального провадження надсилається заявнику, потерпілому, його представнику, підозрюваному, захиснику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Однак в даному переліку відсутні цивільний позивач, його представник чи законний представник. Відомо, що закриття кримінального провадження не обмежує право цивільного позивача подати позов до суду. Проте перед цим він повинен дізнатися, що його позов у кримінальному провадженні розглядатися не буде. Саме вчасне повідомлення цивільного позивача дозволяє йому реалізувати своє право на відшкодування шкоди шляхом подання позову до суду в межах строку, встановленого законом. Проте законодавець чітко зазначає, що постанова цивільному позивачу не надсилається. Тим самим вбачається пряме порушення його прав. Хоча, наприклад, при направленні обвинувального акта до суду цивільний позивач не тільки повідомляється про рух кримінального провадження, а й допускається до ознайомлення із відповідними матеріалами.

Таким чином, доцільно доповнити ч. 6 ст. 284 КПК України положеннями про те, що копія постанови про закриття кримінального провадження також надсилається цивільному позивачу, його представнику та законному представнику [24, с. 13].

Ще одним важливим питанням реалізації прав учасників кримінального провадження є питання ознайомлення з матеріалами закритого кримінального провадження. Прямої вказівки щодо ознайомлення зацікавлених осіб з матеріалами провадження, яке закривається, у ст. 284

КПК України немає. Отже необхідно звернутися до положень КПК України, які закріплюють права підозрюваного, потерпілого та інших осіб під час досудового розслідування. Так, п. 14 ч. 3 ст. 42 КПК України зазначає, що підозрюваний може ознайомитися з матеріалами кримінального провадження лише у випадках, передбачених ст. 221 та ст. 290 КПК. У ст. 290 КПК передбачений порядок відкриття матеріалів кримінального провадження лише у випадку складання обвинувального акта чи клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Тож у даному випадку ця норма не може бути застосована. Отже варто звернутися до положень ст. 221 КПК. У цій статті зазначено, що слідчий чи прокурор зобов'язані за клопотанням сторони захисту, потерпілого надати їм матеріали досудового розслідування. Проте для ознайомлення не можуть бути надані матеріали про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими може зашкодити досудовому розслідуванню. Тож можна зробити висновок, що підозрюваний має повне право ознайомитися з цими матеріалами. Очевидно, що подібними правами володіє і представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Дещо інакше складається ситуація із заявником та потерпілим. Щодо права потерпілого на ознайомлення із матеріалами кримінального провадження КПК висловлюється більш чітко. Так, п. 11 ч. 1 ст. 56 прямо зазначає, що потерпілий має право знайомитися із відповідними матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення у випадку закриття цього провадження. На перший погляд ця норма набагато краще закріплює права потерпілого у порівнянні із підозрюваним. Однак сама процедура ознайомлення потерпілого з матеріалами закритого кримінального провадження в КПК України не прописана. Незрозуміло, коли потерпілий має звертатися із такою заявою та скільки часу йому може бути надано на таке ознайомлення. Слід зазначити, що саме потерпілому важливо ознайомитися із матеріалами, бо він найбільше зацікавлений у поданні скарги на постанову слідчого чи прокурора з метою продовження досудового розслідування. Проте ці питання кодексом не врегульовані.

Ще цікавішою виглядає ситуація із заявником. У ст. 221 КПК він не зазначений як суб'єкт, який може подавати клопотання про ознайомлення із матеріалами досудового розслідування, а серед його прав, які передбачені ч. 2 ст. 60 КПК, можна виділити лише право отримати інформацію про закінчення досудового розслідування. Це ж підтверджується і ст. 284 КПК, яка передбачає обов'язкове направлення копії постанови про закриття кримінального провадження заявнику. Проте неможливість заявника ознайомитися із самими матеріалами провадження виглядає більш ніж нелогічною. Слід зауважити, що саме заявник є одним із тих суб'єктів, який має право оскаржити таку постанову (ст. ст. 284, 303 КПК). Проте без чіткого розуміння суті проведеного до-

судового розслідування заявник не може надати обґрунтовану скаргу на закриття кримінального провадження. Відповідно, така скарга не буде задоволеною. Отже в даному випадку вбачаються достатньо серйозні порушення прав учасників кримінального провадження.

У даному випадку був зроблений висновок, що відповідні положення КПК України потребують змін. Так, у ст. 284 КПК варто зазначити, що разом із копією постанови про закриття кримінального провадження заявнику, потерпілому, його представнику чи законному представнику, підозрюваному, його захиснику чи законному представнику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також цивільному позивачу, його представнику, законному представнику надсилається повідомлення про можливість ознайомитися із матеріалами досудового розслідування відповідно до ст. 221 КПК. Таким чином можна суттєво покращити процесуальне становище відповідних суб'єктів кримінального провадження, дозволяючи їм знати, яким чином провадилося досудове розслідування та чому уповноважена особа прийняла рішення про його закриття [24, с. 13].

Очевидно, що дані прогалини чинного кримінального процесуального законодавства не дозволяють учасникам кримінального провадження в повній мірі реалізувати власні права та законні інтереси. Відповідно, запропоновані зміни до КПК зможуть покращити правове становище учасників кримінального провадження, що позитивно вплине на ефективність досудового розслідування в цілому.

Підсумовуючи, зазначимо, що представлена загальна характеристика поняття, системи та аналізу реалізації принципів кримінального процесу показала необхідність подальшого вдосконалення, по-перше, системи засад кримінального провадження шляхом нормативного закріплення (так ст. 7 КПК України доцільно доповнити такими засадами, як всебічність, повнота та об'єктивність дослідження обставин кримінального провадження, незалежність та недоторканність суддів, здійснення правосуддя тільки судом та пропорційність) та правозастосовної діяльності, по-друге.

Дослідження актуальних проблем проведення слідчих (розшукових) дій ще раз доводить, що досягнення справді високої ефективності досудового розслідування полягає, у першу чергу, в чіткому дотриманні процедури проведення процесуальних дій на даній стадії, адже чітке дотримання норм КПК України при проведенні даних дій дозволить забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності та гарантує забезпечення прав учасників кримінального провадження, проте, як було зазначено, нормативна регламентація процедури проведення слідчих (розшукових) дій, у свою чергу, також потребує подальшого вдосконалення.

Чітке формулювання підстав зупинення досудового розслідування в законодавстві, правильне встановлення фактичних обставин, які слугують підставами для зупинення провадження, ухвалення обґрунтованого рішення про зупинення провадження, своєчасне відновлення досудового

розслідування багато в чому забезпечуватиме ефективність досудового розслідування, дотримання принципу розумних строків.

Особливе значення для досягнення ефективності досудового провадження має формування теоретичної моделі повідомлення про підозру, адже для України це раніше не відома досудовому провадженню процедура. Визначення правової природи та процедури повідомлення про підозру, їх законодавче закріплення потребує подальшого вдосконалення з метою уникнення прогалин, які можуть вплинути на можливість реалізації учасниками кримінального провадження своїх прав та законних інтересів, з одного боку, та досягнення завдань щодо швидкого та повного розслідування кримінального провадження — з іншого.

Як було зазначено, у новому КПК України суттєво змінилась законодавча регламентація застосування заходів процесуального примусу (так було виділено самостійний розділ II «Заходи забезпечення кримінального провадження»), що мало на меті наближення національного законодавства до міжнародних та європейських цінностей та стандартів і знайшло свій вираз як у розширенні переліку таких заходів, так і у зміні порядку їх застосування, проте, на жаль, концепція кримінально-процесуальної відповідальності знову ж таки не знайшла свого повного втілення у новому КПК України. Саме тому ще одним напрямком забезпечення ефективності досудового провадження, як було показано, є удосконалення нормативної регламентації та практики застосування заходів забезпечення кримінального провадження та подальше удосконалення концепції кримінально-процесуальної відповідальності.

Проведене комплексне дослідження теоретичних та практичних проблем регулювання форм закінчення досудового розслідування та сформульовані за його результатами висновки та пропозиції (розширення переліку форм закінчення досудового розслідування; чіткого визначення часових рамок досудового розслідування; необхідність закріплення обов'язку слідчого повідомити зацікавлених суб'єктів при закритті провадження про їх право на ознайомлення із матеріалами кримінального провадження та ін.) дають надію сподіватись, що вони будуть сприяти вирішенню проблем досудового розслідування та досягнення його ефективності.

Ефективність досудового провадження забезпечується комплексом наукових розробок як у кримінальному процесуальному, так і у криміналістичному аспектах.

Криміналістичне забезпечення слідчої діяльності досягається системою наукових досліджень в теорії та методології криміналістики, криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці і криміналістичній методиці розслідування. Крім того, криміналістичні напрацювання доцільно доповнювати і науковими розробками, що здійснюються в теорії оперативно-розшукової діяльності.

Успішне застосування криміналістичних методів, прийомів і засобів у розслідуванні злочинів може бути досягнуте лише за умови створення

чіткої системи категорій і понять, які використовуються у криміналістиці. Слід зазначити, що у словнику з криміналістики професора В. Шепітька наводиться більше 1500 термінів.

Криміналістика розробляє і включає у свої положення науковий понятійний апарат, який дозволяє проникати в суть досліджуваних об'єктів, виявляти, аналізувати і узагальнювати їх зв'язки і залежності, особливості взаємодії. У результаті в науці конструюються поняття, категорії і терміни, що їх позначають. Під поняттям розуміють форму думки, що узагальнено відображає предмети і явища за допомогою фіксації їх загальних і специфічних ознак, істотних властивостей і відносин [25, с. 801]. Надзвичайно важливо, щоб використовувані в науці поняття були однозначні, функціональні і збудовані в єдину систему [26; 27]. Важливим методологічним завданням на шляху визначення наукового поняття є не тільки з'ясування його змісту, але і його співвідношення із суміжними поняттями, його місця і функцій в структурі понятійно-термінологічного апарату, мови конкретної науки.

Категоріями в науці слід вважати найбільш загальні і суттєві поняття. До криміналістичних категорій Р. С. Белкін відносить поняття предмета науки, поняття криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування, поняття прийому, засоби, рекомендації, не вважаючи такий перелік вичерпним [28, с. 184]. В. А. Образцов виділяє трирівневу структуру системи криміналістичних категорій:

1) загальний, представлений категоріями, що мають загальне наукове значення (слід, криміналістична версія, кримінально-релевантна інформація та ін.);

2) особливий, що включає категорії галузевого характеру (криміналістичні техніка, тактика, методика розслідування);

3) окремий рівень утворюють категорії, які відображають об'єкти, що вивчаються в окремих підрозділах криміналістики [29, с. 10].

Загальноновизнано, що одним з головних завдань криміналістики є розробка ефективних техніко-криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій по збиранню, дослідженню та використанню доказів з метою швидкого, повного та об'єктивного розкриття і розслідування злочинів [30–32]. Вирішення цих завдань базується на теоретичних і методологічних положеннях науки криміналістики, які визначають об'єктно-предметну область її досліджень, спрямованих на пізнання закономірностей діяльності по здійсненню злочинів, механізму слідоутворення і діяльності з розслідування злочинів. Звідси випливає можливість виділити систему основних категорій гносеологічного характеру у вигляді своєрідної тріади: злочин (злочинна діяльність), слід (як відображення процесу результату злочинних дій) і розслідування (слідча діяльність).

Здійснюється рішення названих завдань у трьох розділах криміналістики: криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів. Зазначені розділи і утворюють

основну систему категорій криміналістики (також у вигляді тріади) конструктивного напрямку.

Так, в криміналістичній техніці розробляються техніко-криміналістичні засоби по виявленню, фіксації, вилученню і дослідженню слідів і речових доказів, а також правила і рекомендації, що містять вказівки на методи і прийоми застосування таких засобів. У даному розділі криміналістики також вивчаються і систематизуються ознаки зовнішності людини з метою її подальшого пошуку та ідентифікації (габітологія), розглядаються науково-технічні можливості ідентифікації особи по голосу (фоноскопія) і запаху (одорологія), засоби і способи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування.

У криміналістичній тактиці розробляються тактичні прийоми, правила, тактичні комплекси по забезпеченню оптимальних умов та результативності здійснюваних слідчих дій і тактичних операцій, а також вирішення тактичних (проміжних або локальних) завдань розслідування.

У криміналістичній методиці розслідування розробляються принципи побудови методик розслідування, методи і засоби оптимальної організації розслідування по конкретних категоріях злочинів, а також програми вирішення основних (стратегічних) завдань розслідування.

Поряд з названими категоріями в останні роки в криміналістиці з'явилось і стало активно використовуватися поняття криміналістичних технологій. Перш за все, потрібно відзначити, що деякими вченими поняття криміналістичної технології включається в предметно-об'єктну сферу криміналістики, надаючи йому методологічне значення. Так, В. А. Образцов визначає криміналістику як науку про технології та засоби слідознавства (пошуково-пізнавальної діяльності) у кримінальному провадженні [33, с. 5]. Пізніше він визначив криміналістику як науку про пошукові і пізнавальні технології і засоби збирання, перевірки та реалізації суб'єктами кримінального переслідування доказової і орієнтовної кримінально-релевантної інформації [34, с. 9]. А. А. Ексархопуло пропонує створити вчення про засоби і способи пізнання події злочинів — криміналістичну технологію [35, с. 108].

У підручнику криміналістики за редакцією Р. С. Белкіна назви двох традиційних розділів були доповнені поняттям «технологія»: «Криміналістична техніка і технологія», а також «Криміналістична тактика і технологія» [36]. Криміналістична технологія стала розглядатися і як методологічна категорія теорії криміналістичної науки [34, с. 7–9]. Проблема криміналістичних технологій, їх значення в науці і практиці привернула увагу і українських учених [37, с. 18–24; 38; 39, с. 95–112]. Мова йде не тільки про появу нової категорії, а й про створення нового технологічного підходу до всіх сфер криміналістичної науки [40].

Як оцінити наведені висловлювання, які свідчать про істотні новації у поглядах на сутність і зміст фактично всіх розділів криміналістики та й усієї криміналістичної науки в цілому?

Безумовно, використання технологічного підходу в теоретико-прикладних дослідженнях дозволяє по-новому поглянути на структуру та зміст всіх розділів криміналістики, а також її рекомендацій як кінцевого наукового продукту, спрямованих на оптимізацію криміналістичної діяльності. Криміналістичні технології пронизують усі сторони слідчої, оперативно-розшукової та експертної діяльності: пізнавальну, інформаційну та організаційно-управлінську, значно підвищуючи їх науковий потенціал.

Разом з тим, чи приводить значимість технологічного підходу до необхідності зміни назв розділів і підрозділів криміналістики?

Назви та зміст чотирьох розділів криміналістики стали традиційними, склалися з 20-х років минулого століття. Зміст розділів у міру накопичення і поглиблення наукових знань змінювався, удосконалювався, доповнювався, але їх назви, які утвердилися у 70–80-ті роки, фактично не змінювалися. Тому в даний час в системі криміналістики виділяють її теорію і методологію (введення в криміналістику), криміналістичну техніку, криміналістичну тактику і криміналістичну методіку розслідування злочинів. Звичайно, перераховані назви розділів криміналістики певною мірою умовні і не повною мірою відображають їх зміст. Нерідко спірним є і віднесення тих чи інших наукових положень до певного розділу криміналістики. Але це витрати будь-якої науки, що знаходиться у розвитку. Змінюватися і уточнюватися можуть і назви розділів криміналістики, і сама система криміналістичної науки в цілому. Інша справа, наскільки доцільні пропоновані зміни або доповнення.

Розділ «Криміналістична техніка» містить в собі положення, що стосуються не тільки опису техніко-криміналістичних засобів, їх можливостей та розробки нових, більш досконалих технічних засобів, а й правил і рекомендацій щодо методів і прийомів застосування таких засобів. Рекомендовані алгоритми щодо застосування техніко-криміналістичних засобів з виявлення, фіксації, вилучення і дослідження об'єктів потенційних доказів і утворюють технологічну складову даного розділу криміналістики. Ця складова повинна бути чітко усвідомлена як цілеспрямована функціональна частина криміналістичної техніки. Звідси випливає розуміння змісту даного розділу як науковий опис криміналістичної техніки і технології її застосування.

Криміналістична тактика як розділ криміналістики основну увагу приділяє питанням оптимізації підготовки та проведення окремих слідчих дій, а також тактичних операцій. При цьому основним засобом такої оптимізації розглядається тактичний прийом або комплекс тактичних прийомів. Разом з тим криміналістична тактика завжди розробляла і положення, що стосуються ефективної організації проведення слідчих дій, комплексів слідчих і оперативно-розшукових дій, правил і послідовності їх виконання. Даний аспект утворює технологічну складову кожної слідчої дії, у той час як його тактичний аспект іноді може зводитися до нуля (огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з каналів зв'язку, призначення експертиз та ін.).

Звідси випливає, що якщо поняття розділів «криміналістична техніка» і «криміналістична тактика» трактувати широко, то в їх утриманні технологія відбивається як складова тих положень, які в них включаються.

Слід зазначити, що назву розділу «Криміналістична методика розслідування» згадані автори не стали доповнювати терміном «технологія», пояснюючи це тим, що криміналістична методика власне і є технологією розслідування [41, с. 84–85]. Деякі автори навіть вважають, що поняття «технологія» ширше поняття методики, і пропонують назвати заключний розділ криміналістики «Технологія розслідування злочинів» [42, с. 400]. З цим навряд чи можна погодитися, оскільки криміналістична методика розробляє комплекси рекомендацій як технологічного, так і евристичного характеру щодо оптимальної організації розслідування різних категорій злочинів.

Уявляється, що у всіх розділах криміналістики, зберігаючи їх установлені назви, потрібно виділяти технологічний аспект дослідження, що допоможе підвищити ефективність науково розроблених практичних рекомендацій у діяльності з розслідування та попередження злочинів.

Розслідування злочинів являє собою динамічну систему процесуально регульованої діяльності, яка протистоїть діяльності по здійсненню злочинів з моменту виявлення останньої і триває до досягнення завдань кримінального провадження. Продуманість, масштабність і організованість злочинної діяльності, професіоналізм її учасників, які вдаються до різних форм і способів протидії, значно ускладнюють розслідування і досягнення його цілей. Це обумовлює підвищення вимог як до наукових криміналістичних розробок, так і до практики здійснення діяльності з розслідування злочинів.

Криміналістичний аналіз розслідування викликає необхідність визначення і подальшого дослідження тих його сторін, які вказують на сутність слідчої діяльності і відображають її особливості. До таких важливих і визначальних сторін необхідно віднести пізнавально-засвідчувальний, інформаційно-пошуковий та організаційно-управлінський аспекти слідчої діяльності.

Розслідування є складною системною діяльністю, що здійснюється за допомогою криміналістичних методів і процесуальних засобів слідчим у взаємодії з широким колом суб'єктів (прокурором, адвокатом, слідчим суддею, співробітниками оперативних підрозділів, фахівцями, експертами та ін.) в умовах дефіциту інформації та протидії з боку зацікавлених осіб. Кінцева мета розслідування — встановлення сутності розслідуваної події, всіх її обставин і винних осіб, захист прав та інтересів потерпілих. Досягнення зазначеної мети — результат поступового, послідовного та поетапного вирішення тактичних і стратегічних завдань шляхом розробки та реалізації відповідних програм і алгоритмів розслідування. Звідси — доцільність розгляду діяльності з розслідування злочинів як особливої криміналістичної технології, що забезпечує оптимальне

здійснення такої діяльності на тактичному і стратегічному рівнях [29, с. 64].

Але наскільки важливо і необхідно виділяти і розрізняти стратегічні і тактичні завдання в розслідуванні злочинів, стратегічні і тактичні рівні розслідування і, власне, стратегію і тактику розслідування?

У криміналістичній літературі основна увага приділялася слідчій тактиці: її сутності, змісту, плануванню розслідування, тактичним завданням, тактичному ризику, тактичним рішенням, тактичним засобам — тактичним прийомам, тактичним комбінаціям і тактичним операціям. Складалося враження, що тактика охоплює всі аспекти і рівні розслідування. Але це не так. Тактика застосовна до вирішення найближчих, локальних завдань розслідування, у той час як стратегія — це планування діяльності з розслідування злочинів на тривалий період — початковий і подальший етап розслідування для досягнення кінцевих цілей розслідування. Без виділення тактичних і стратегічних завдань розслідування, відповідних засобів їх розв'язання, без з'ясування найближчої і подальшої перспективи конкретного кримінального провадження розслідування перетворюється на хаотичне блукання у пошуках істини, безсистемний пошук і збирання окремих фрагментів інформації про злочин зі слабкою надією об'єднати їх якимось чином в єдине ціле.

Лише в останні роки ряд вчених-криміналістів звернулися до проблеми стратегії розслідування і її значення в слідчій діяльності (Р. С. Белкін, А. В. Дулов, Н. П. Яблоков, В. Є. Корноухов, Є. П. Іщенко, Г. А. Зорін, В. Я. Колдін, О. Я. Крестовников, Г. Малевський та ін.). Однак єдності поглядів на цю проблему не спостерігається.

Думається, у підході до розв'язання суті названої проблеми потрібно відповісти насамперед на питання, що об'єднує стратегію і тактику розслідування і що їх відрізняє, відокремлює? Об'єднує стратегію і тактику загальна мета розслідування: встановлення відсутності або наявності події злочину, його причин і винних осіб. Розрізняє ж стратегію і тактику зміст і масштаб завдань, що вирішуються в ході розслідування. До стратегічних завдань загального характеру, на наш погляд, за цим критерієм слід віднести:

- 1) встановлення наявності чи відсутності події злочину;
- 2) правильну і точну кваліфікацію злочину (сукупності злочинів);
- 3) встановлення всіх обставин злочину, які підлягають доказуванню;
- 4) встановлення всіх причетних до розслідуваної події осіб та їх винності;
- 5) встановлення заподіяної потерпілому шкоди та вжиття заходів щодо забезпечення її відшкодування;
- 6) з'ясування обставин, що сприяли вчиненню злочину. Названий комплекс загальних стратегічних завдань розслідування охоплює основні кримінально-правові та кримінально-процесуальні завдання розслідування по конкретному кримінальному виробництву. Функція криміналістики, і методики розслідування злочинів зокрема, полягає в розробці

комплексу методів і засобів за рішенням стратегічних завдань розслідування.

Рішення стратегічних завдань відбувається поетапно і послідовно шляхом виділення та послідовного вирішення тактичних завдань за допомогою засобів тактичного характеру: окремих слідчих дій, їх комплексів і тактичних операцій. Організуючий початок стратегії розслідування забезпечується за допомогою планування (програмування) розслідування по конкретному виробництву в цілому. Таке планування має передбачати не тільки виробництво окремих слідчих дій і тактичних операцій, але і їхні комплекси, тобто стратегічні операції. Вважаємо, що саме криміналістична методика в її теоретичній та методологічній частині повинна розробляти основні положення стратегії розслідування.

З позиції інформаційного підходу розслідування злочинів доцільно розглядати як систему інформаційно-пізнавальної діяльності, що має водночас ретроспективний і перспективний характер, оскільки вона спрямована, з одного боку, на пізнання минулого, а з іншого — на розробку програми майбутніх дій з виявлення і дослідження доказової інформації.

Ретроспективне пізнання подій можливе завдяки загальній властивості матерії — властивості відображення. Відображення як зміна, що виникає внаслідок різних видів і форм взаємодії двох об'єктів — відображуваного і відображуючого, несе в собі інформацію про різні характеристики відображуваного об'єкта (кількість складових компонентів, їхні властивості і зв'язки, інакше кажучи, про його структуру і функції). Відображення характеризує також зміст і активність процесу взаємодії цих об'єктів, його спрямованість, час виникнення і закінчення, тривалість, об'єктивні умови, в яких воно відбувалося і т.п.

Усім соціальним системам властиві інформаційні процеси — отримання інформації та обмін нею між компонентами системи, а також між системою в цілому і оточуючим її суспільним середовищем [43, с. 237]. Такі процеси дозволяють виявляти джерела інформації, одержувати, переробляти й оцінювати передану інформацію, отримуючи в підсумку уявний образ факту (події минулого чи окремих обставин), тобто знання про досліджуваний об'єкт [44]. Таким чином, пізнання події минулого здійснюється за допомогою інформаційних процесів, що виступають як засоби пізнання за гносеологічним ланцюжком: факт — відображення — інформація — знання. Для того щоб такі знання знайшли юридичну значимість, процес їхнього отримання і закріплення повинен знайти своє зовнішнє вираження, тобто відбуватися у формі процесуального доказування.

Особливості інформаційних процесів у розслідуванні злочинів обумовлюються рядом обставин: неочевидність джерел інформації, які знаходяться в навколишньому середовищі, включаючи обстановку місця події, а також об'єктивні труднощі у визначенні належності цих джерел до події, що пізнається; фрагментарність і «розчинюваність» інформації

стосовно досліджуваного злочину, що ускладнює її пошук, виявлення і оцінку; навмисні дії осіб, що маскують джерела інформації та перешкоджають її виявленню й адекватному сприйняттю; перекручування чи знищення важливої для слідчого інформації про обставини розслідуваної події, що виникає в силу об'єктивних умов (дощ, пожежа тощо), а також в силу наміру чи омани зацікавлених осіб; небажання у певних випадках передавати слідчому інформацію, яка його цікавить (приховування інформації); труднощі у вилученні (декодуванні) одержаної інформації в силу названих причин; певні труднощі, пов'язані з належним правовим оформленням процесу виявлення інформації та її джерел, посвідчення, фіксації інформації, отримання її в ході оперативно-розшукової діяльності і введення її в кримінальне судочинство; складність у встановленні справжніх зв'язків і відносин між обставинами досліджуваної події внаслідок уривчастості, недостатності, суперечливості, невідомого ступеня достовірності отриманої інформації, особливо на початковому етапі розслідування.

Інформаційні процеси, що лежать в основі доказування як специфічної пізнавальної діяльності, спрямованої на розкриття злочинів, доцільно відобразити у вигляді певної технології.

1. Пошук і виявлення криміналістично значущої інформації.

Пошукова діяльність являє собою компонент (стадію) пізнавальної діяльності, яка здійснюється слідчим і іншими особами, що спільно з ним працюють у справі (оперативними працівниками, спеціалістами), за допомогою процесуальних, оперативно-розшукових, перевірочних дій, науково-технічних засобів, які застосовуються при цьому, а також методів раціонального мислення з метою виявлення джерел інформації, її носіїв, а також самої інформації.

Успішному виявленню інформації та її носіїв сприяє розробка моделі слідчої картини, яка міститься в криміналістичних характеристиках відповідних категорій злочинів, а також такої моделі, сконструйованої з урахуванням слідчої ситуації, що склалася на певний момент розслідування.

2. Сприйняття і фіксація інформації.

Виявлена інформація повинна бути сприйнята суб'єктом пізнання, тобто: а) з'ясована її потенційна чи фактична належність до події; б) з'ясовані її природа та джерела отримання (люди, як носії ідеальних і матеріальних слідів, предмети, документи, сліди); в) визначена форма її подання (вербальна, буквенно-знакова, цифрова, графічна, магнітний запис, відеозапис і ін.); г) вона повинна бути в необхідних випадках декодована, тобто з'ясовані її зміст і зміст-переклад з однієї знакової системи в іншу з використанням спеціальних знань і технічних засобів.

Сприйнята інформація повинна бути зафіксована для наступного збереження, аналізу і використання. У слідчій діяльності фіксація інформації здійснюється за допомогою процесуальних засобів в обов'язковому порядку і за допомогою технічних засобів на розсуд слідчого.

Фіксація інформації здійснюється відповідним суб'єктом розслідування і спрямована на процесуальне, техніко-криміналістичне чи оперативне відбиття та засвідчення (закріплення) отриманої інформації (у ряді випадків разом з її носієм) у встановленому законом і підзаконними актами порядку з метою наступного дослідження, збереження і використання.

3. Обробка та оцінка інформації.

На цій стадії здійснюється розшифровка, аналіз та оцінка виявленої і закріпленої інформації. Розшифровка інформації полягає в перетворенні сигналів, що несуть певні відомості про досліджуваний об'єкт, у доступну знакову форму, яка адекватно відбиває його структуру й ознаки, а також здійснюється аналіз. Зміст відображення виводиться з інформаційного сигналу і супроводжується формуванням образу зовнішнього предмета. Таким чином, самий образ виступає результатом і засобом розкодування інформації. Передача цього образу супроводжується новим кодуванням у ту чи іншу знакову форму [45, с. 13]. У результаті знак стає носієм, засобом фіксації уявних образів, предметів і обставин подій.

Аналіз отриманої інформації повинен бути спрямований на її змістовну і правову сторони.

Змістовний аналіз допомагає усвідомити кількість інформації, ступінь її визначеності і достовірності, конкретності, повноти і значимості, що в результаті сприяє оцінці отриманих знань на даний момент розслідування і просуванню до істини шляхом пізнання досліджуваної події. Отримана інформація сприяє не тільки пізнанню, але і постановці завдань і прийняттю управлінських рішень.

Правовий аналіз дозволяє оцінити інформацію з боку допустимості використання її джерел і отриманих у ній відомостей у кримінальному судочинстві, визначити, чи вона є доказовою чи тільки орієнтовною, отримана вона процесуальним чи оперативно-розшуковим шляхом.

Оцінка отриманої інформації дозволяє слідчому приймати обґрунтовані процесуальні і тактичні рішення. У відповідних випадках отримана інформація повинна бути перевірена процесуальними засобами.

4. Використання інформації.

Інформація, що отримується в ході розслідування, знаходить своє застосування в залежності від того, чи є вона доказовою чи орієнтуючою.

У першому випадку вона використовується в процесі доказування як доказ (фактичні дані) або як засіб доказування (відомості, за допомогою яких аргументуються і виводяться нові знання про обставини розслідуваної події).

У другому випадку використовується інформація, отримана з непроцесуальних засобів (як правило, це — оперативна інформація, добута працівниками оперативних підрозділів або отримана безпосередньо слідчим поза проведенням слідчих дій). Така інформація сприяє пошуку джерел доказів і самих доказів, висуванню і перевірці версій, прийняттю

тактичних рішень, правильному вибору і застосуванню тактичних прийомів, підготовці і провадженню слідчих дій чи їх комплексів (тактичних операцій).

Таким чином, інформаційна технологія у розслідуванні злочину може бути представлена у такій системі дій:

1. Виявлення носіїв інформації.
2. Здобуття інформації з її носіїв, що стають джерелами інформації.
3. Сприйняття і обробка інформації.
4. Фіксація інформації.
5. Оцінка інформації, визначення її статусу (доказова або орієнтуюча).
6. Використання інформації у вирішенні тактичних завдань розслідування і доказуванні.

Одна з ідей оптимізації розробки окремих криміналістичних методик пов'язана зі створенням базової методики розслідування злочинів. Зокрема, висловлюється така гіпотеза: «Перш, ніж формувати конкретні методики, повинна бути сформована загальна, універсальна модель, на базі якої тільки й можна створювати конкретні методики розслідування» [46, с. 79]. Така модель, на думку авторів, включає чотири етапи розслідування, відповідні їм завдання, а також рекомендовані для їх вирішення заходи і може використовуватися як шаблон при розробці методик, так і для прикладного застосування в практиці розслідування. Гадаємо, що в такому випадку мова йде про формалізовану програму розслідування, яка наповнюється конкретним змістом стосовно злочинів певної спрямованості.

Ідею про створення базової методики розслідування підтримує і В. А. Журавель, який пропонує розглядати таку методику у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі. У ній виділяється два предметних рівня: ретроспективний і перспективний. Перший включає в себе криміналістичну характеристику злочинів певної категорії, а другий описує типову модель розкриття злочину. Крім того, виділяється і функціональний аспект базової моделі, що відображає взаємодію між елементами одного і різних рівнів (ретроспективного і перспективного), що дозволить провести аналіз внутрішніх і зовнішніх каналів обміну інформацією [39, с. 108–109].

В цілому можна погодитися з доцільністю побудови загальної інформаційно-пізнавальної моделі методики розслідування злочинів, хоча запропонована її структура потребує уточнення і доповнення. Так, наприклад, ретроспективний рівень зазначеної моделі слід доповнити криміналістичною класифікацією злочинів, що дозволить звернути увагу на особливості криміналістичних характеристик відповідних груп злочинів. Саме між цими елементами спостерігається рух інформації в межах ретроспективного рівня, а канал руху інформації «криміналістична характеристика — типові слідчі версії» характеризує обмін інформацією між ретроспективним і перспективним рівнями розглянутої моделі.

О. А. Крестовніков вбачає основну концепцію розробки криміналістичної методики у виділенні її загальної задачі, яка полягає в адаптації технічного і тактичного інструментарію для вирішення типових криміналістичних завдань і програмуванні цілісної системи криміналістичної діяльності. Крім того, він виокремлює принципи побудови окремих криміналістичних методик: а) типізацію; б) оптимальний рівень загальності методики; в) системності; г) оптимальності рівня алгоритмізації [47, с. 249–252].

Слід зауважити, що сформульована О. А. Крестовніковим загальна задача криміналістичної методики звужує її науковий інструментарій, не передбачає розробку і використання властивих саме їй засобів і методів, не характеризує специфіку завдань і змісту «криміналістичної діяльності». Досить абстрактно виглядають і принципи побудови окремих криміналістичних методик, що зводяться до оптимальної класифікації останніх і оптимального рівня алгоритмізації розслідування, що носять оціночний характер.

До принципів формування криміналістичних методик, на наш погляд, слід віднести такі вихідні положення: 1) розгляд та вивчення злочинної діяльності та слідчо-криміналістичної діяльності з позицій системно-діяльнісного і функціонально-технологічного підходів; 2) використання положень і новітніх досягнень природничих, технічних і гуманітарних наук; 3) використання досвіду слідчої практики шляхом її аналізу та узагальнення з наступною екстраполяцією в теорію і методологію розслідування; 4) розробка і систематизація методичних рекомендацій на основі криміналістичної класифікації злочинів і злочинної діяльності; 5) розробка методів пошуку доказової інформації на основі криміналістичного аналізу злочинів і створення їх інформаційно-пізнавальних моделей — криміналістичних характеристик відповідних груп, видів і підвидів злочинів; 6) визначення напрямку розслідування з урахуванням особливостей обставин, що підлягають встановленню по злочинах відповідного виду; 7) визначення стратегічних завдань розслідування з урахуванням особливостей його початкового і наступного етапів; 8) розробка методичних рекомендацій на основі виділення типових вихідних і наступних слідчих ситуацій та їх інформаційної оцінки; 9) розгляд типових тактичних завдань і окремих версій, що впливають з виділених слідчих ситуацій, а також використання технологічного підходу при розробці програм їх вирішення та перевірки; 10) аналіз особливостей тактичних і технічних прийомів і засобів, що використовуються в ході проведення окремих слідчих дій і тактичних операцій.

Таким чином, перші п'ять принципів утворюють методологічні передумови, які зумовлюють науково обґрунтовану побудову базової моделі діяльності з розслідування злочинів. За допомогою наступних принципів конструюється програмно-цільовий комплекс розумової та практичної діяльності щодо оптимальної організації та забезпечення розслідування.

Процедура адаптації методико-криміналістичних рекомендацій до умов розслідування конкретного злочину є ще недостатньо вивченою. Рекомендації, що відображають типове в організації розслідування та в організації розслідування конкретного злочину завжди будуть мати певні відмінності. І для того щоб типовий зміст певної методики змінити на індивідуальний, необхідно рекомендації, що до неї входять, адаптувати з урахуванням усіх неповторних обставин, чинників та умов розслідування конкретного злочину. Максимальне адаптування методик створює передумови до підвищення ефективності діяльності слідчого по організації та здійсненню розслідування, прийняття обґрунтованих тактичних рішень, економії часу.

Адаптацію типової методики до умов розслідування конкретного злочину можна визначати як своєрідну форму реалізації предметно-перетворюючої функції слідчого, сутність якої полягає передусім у розпізнанні ситуації розслідування (кримінальної, слідчої), порівнянні її з типовими аналогами, що відображені у криміналістичних методиках, і обранні оптимальних комплексів методико-криміналістичних рекомендацій з провадження слідчих дій, тактичних операцій відповідно до кожної з визначених ситуацій [39, с. 252].

Процедура розпізнання ситуацій розслідування відбувається на основі таких її ознак, як індивідуальність і повторюваність. У її структурі виокремлюють три стадії: аналітичну, порівняльну та оцінювальну [48, с. 178].

В аналітичній стадії із первинних матеріалів про злочин виділяються ті факти, які вказують на ознаки злочину, тобто створюється розпізнаваний образ, що приводить до виокремлення системи слідчих ситуацій початкового етапу розслідування. Тобто розпізнання кримінальної та слідчої ситуації, обставин події злочину в цілому є необхідною умовою адаптації криміналістичних методик.

Порівняння реальної ситуації з типовими вихідними ситуаціями передбачає з'ясування ступеня їх збігу та відмінності. Шляхом порівняння наявної у слідчого інформації із криміналістичною характеристикою можливо оцінити слідчу ситуацію, компенсувати інформаційну невизначеність, побудувати ймовірні шляхи вирішення конкретних завдань розслідування і намітити програму подальших дій [49, с. 309].

Оціночна стадія передбачає виявлення типового в особливому, звуження альтернатив і обрання на цій основі оптимальних комплексів методико-криміналістичних рекомендацій з провадження слідчих дій, тактичних операцій відповідно до кожної з визначених слідчих ситуацій. Правильна оцінка ситуації дозволяє визначити перспективні напрями діяльності по її розв'язанню, поточні завдання розслідування, послідовність і засоби їх розв'язання.

Ефективність адаптації криміналістичних методик до умов конкретного розслідування напряму залежить від класифікаційного рівня методик. Найбільш наближеними до потреб слідчої практики вважаються видові та підвидові методики. Вони найбільш спрощено адаптуються до умов

конкретного розслідування. Інша справа з міжвидовими методиками, адаптація яких вимагає паралельного використання положень, оскільки вони охоплюють декілька різновидів злочинних проявів і відрізняються досить узагальненою формою викладення рекомендацій.

Розроблені в криміналістичній науці окремі методики розслідування застосовуються на практиці і адаптуються до умов конкретної слідчої ситуації з урахуванням дотримання таких положень:

— криміналістичний аналіз вихідної інформації, який дозволяє віднести подію, що розслідується, до кримінально-релевантних подій певного типу (роду, виду) і відкриває можливість правильно обрати і використати необхідну методику розслідування з урахуванням особливостей конкретного злочину;

— використання криміналістичної характеристики злочинів відповідної категорії для висунення загальних і окремих версій, з'ясування характеру слідчої картини і напрямів пошуку слідів злочину і причетних до нього осіб;

— визначення предмета розслідування і кола обставин, що підлягають встановленню, а також їх уточнення, розширення або змінення в міру отримання нової доказової інформації і з'ясування ознак вчиненого злочину;

— оцінка слідчої ситуації, що склалася, віднесення її до типової ситуації і обрання програми розслідування, яка включає типові версії, типові тактичні завдання і алгоритми їх перевірки і вирішення;

— врахування особливостей змісту стратегічних і організаційно-тактичних завдань на початковому, наступному і завершальному етапах розслідування;

— планомірне здійснення всіх процесуальних, оперативно-розшукових і організаційних дій у певній послідовності, а також коригування плану розслідування залежно від встановлених обставин;

— використання в міру необхідності відповідних форм взаємодії слідчого з органами, що здійснюють ОРД, посадовими особами, спеціалістами та іншими;

— використання техніко-криміналістичних засобів і тактичних рекомендацій з урахуванням виду злочину, що розслідується, особливостей тактичних завдань і ситуацій при прийнятті рішення щодо провадження певної слідчої дії або тактичної операції [50].

Отже, ефективна реалізація типових криміналістичних методик розслідування злочинів в практичній діяльності слідчого можлива лише за умови адаптації положень такої методики до реальних умов розслідування з урахуванням певних вимог та правил, що висуваються до неї.

Важливе значення для підвищення ефективності досудового провадження має вивчення всіх стадій злочинної діяльності і, зокрема, стадій підготовки злочину.

Поняття підготовчої діяльності визначається в кримінальному законодавстві. Так ст. 14 Кримінального кодексу України визначає загальне зав-

дання діяльності суб'єкта з підготовки злочину, яке виражається в створенні необхідних умов, що забезпечують вчинення злочину, а також визначає окремі завдання, які безпосередньо спрямовані на вчинення злочину.

Конкретний зміст зазначених завдань визначається видом і характером задуманого злочину, а також низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, що в сукупності і утворюють структуру підготовчої діяльності.

Структура підготовчої діяльності включає в себе весь комплекс дій суб'єкта з підготовки злочину, розділений на дві підстадії: комплекс дій пошуково-аналітичного характеру і наступні підготовчі дії (безпосередньо практична діяльність з підготовки до вчинення злочину). Впродовж вчинення підготовчої діяльності на кожній з перерахованих підстадій проводиться планування і моделювання вказаної діяльності.

Дана злочинна діяльність у процесі своєї підготовки та подальшої практичної реалізації обумовлена діяльнісним компонентом суб'єкта злочину, а також визначена рівнем його професійних, фізичних і психологічних властивостей.

Так, оцінка рівня професіоналізму і ступеня організації є одним із факторів побудови типових моделей діяльності з підготовки злочину. На підставі наведених положень можна побудувати такі три типові моделі, виходячи з рівня професіоналізму: модель, підготовку злочину в якій здійснює особа чи група осіб, що вчиняють злочин вперше; модель, підготовку злочину в якій здійснює особа чи група осіб, що вже мають певний злочинний досвід; модель, підготовку злочину в якій здійснює особа чи група осіб, що мають професійний досвід.

Приймаючи до уваги те, що саме останній типовій моделі властива багатоаспектна, складна, організована злочинна діяльність, можна побудувати наступні типові моделі діяльності з підготовки злочину за таким критерієм, як ступінь організованості: підготовчі дії, здійснювані групою осіб, що випадково об'єдналася для вчинення окремого злочину; підготовчі дії, здійснювані групою осіб, що об'єдналася для вчинення окремого злочину за попередньою змовою; підготовчі дії, здійснювані групою осіб, що періодично вчинює злочини, з нестабільним складом учасників; підготовчі дії, здійснювані організованою групою з постійним складом, що регулярно вчинює злочини.

Дані класифікації не є вичерпними, вони являють собою загальну основу для побудови типових моделей діяльності з підготовки злочину, які можна об'єднати в загальну типову модель, незалежно від його виду чи групи.

Виходячи з цього, потрібно відзначити, що від рівня узагальнення типових моделей діяльності з підготовки злочину можна виділити наступні їх види: загальна типова модель, об'єднуюча типові моделі загального призначення; типова модель окремого виду чи групи злочинів; модель конкретного (індивідуального) злочину.

Таким чином, зазначені вище фактори є основою, теоретичними передумовами, відповідно до яких ми можемо класифікувати, будувати

типові моделі діяльності з підготовки злочину, що містять криміналістичну інформацію, яка дозволяє працівникам слідства у відносно швидкий термін виділити із загальних типових моделей і типових моделей окремих видів злочинів ті елементи, що сприятимуть побудові моделі того злочину, що розслідується. Така модель дозволяє одержати необхідну інформацію для своєчасного виявлення злочинів, що готуються, та вже вчинених, а також притягнути до відповідальності злочинця.

Ефективність досудового розслідування пов'язана не тільки з розробкою криміналістичних методів і засобів, але й з оперативно-розшуковим забезпеченням.

Теорією ОРД достатньо розроблено три основні її організаційно-тактичні форми. Поряд із запобіганням злочинам і оперативною розробкою як першу із цих форм виділяють виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес, тобто оперативний пошук, актуальні проблеми якого в різний час досліджували В. М. Атмажитов, В. О. Біляєв, О. Ю. Бусол, А. С. Вандишев, О. Ф. Долженков, І. П. Козаченко, О. Г. Лекар, Б. Я. Нагіленко, В. П. Німчик, С. С. Овчинський, Ю. Ю. Орлов, М. Б. Саакян, І. Р. Шинкаренко, Є. М. Яковець та ін.

Вперше окрема організаційно-тактична форма, спрямована на виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес, була сформульована О. Г. Лекарем і О. С. Вандишевим ще у 1975 році та визначена як «пошукова робота» [51; 52, с. 440]. Пізніше В. М. Атмажитов визначав її як одну з основних форм ОРД, що є комплексом оперативно-розшукових і розвідувально-пошукових заходів, здійснюваних її суб'єктами з метою виявлення, перевірки, накопичення відомостей, які містять нові спеціальні знання та мають значення у вирішенні завдань боротьби зі злочинністю [53, с. 174]. Як отримання й перевірку первинної інформації про осіб і факти, що становлять оперативний інтерес, поза зв'язком з конкретною особою чи фактом з подальшим виокремленням їх із загальної маси, визначав оперативний пошук Б. Я. Нагіленко. До ознак, що відрізняють його від інших форм ОРД, він відносив: здійснення поза зв'язком з фактами й особами, які вже відомі; організація в місцях найбільш вірогідного виявлення ознак і об'єктів, що встановлюються; систематичність здійснення [54].

Зустрічаються й дещо інші формулювання визначення оперативного пошуку. Їх аналіз дозволив зробити висновок щодо сутності оперативного пошуку, яка, з нашої точки зору, полягає в тому, що він є різновидом ініціативної активної розвідувальної діяльності оперативних підрозділів, яка здійснюється не тільки у зв'язку з вчиненням злочином, а й незалежно від кримінальної події.

Заходи з виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес, складають єдиний пошуковий комплекс на всій території обслуговування оперативного підрозділу, сигнальну систему, яка діє постійно й незалежно від конкретного злочину або особи, але своєчасно надає сигнал про підготовку чи вчинення злочину, появу об'єктів зацікавленості.

Оперативний пошук здійснюється у напрямках: серед населення; в місцях концентрації осіб, які становлять оперативний інтерес, збуту викраденого майна; в криміногенних групах; серед осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності чи відбувають кримінальне покарання.

Виділяють такі основні категорії об'єктів оперативного пошуку: подія підготовки чи вчинення злочину; обставини, які цьому сприяють; особи, які становлять оперативний інтерес; майно, викрадене під час вчинення злочину; його знаряддя; інші предмети, що мають розшукове значення або заборонені до зберігання, носіння чи використання.

Особи як об'єкт оперативного пошуку — це співучасники злочинної діяльності (організатори, виконавці, навідники, скупники викраденого майна тощо), а також громадяни, які володіють інформацією про протиправну діяльність (потерпілі, очевидці, свідки).

Предметами пошуку є такі із них, що можуть бути речовими доказами в кримінальному провадженні (заборонені до обігу речі, фальшиві гроші, підроблені документи, викрадені цінності тощо) або містити відомості, які мають значення для виконання покладених на оперативні підрозділи завдань (таємне листування засуджених і заарештованих тощо).

До подій, що становлять оперативний інтерес, належать явища, обставини, які існували в реальному житті та мають значення для ОРД, але інформація про них до оперативних підрозділів не надходила. Це відомості про підготовлювані та вчинені злочини, появу злочинця, який розшукується, зустрічі криміногенних елементів, злочинні «розборки», формування ОЗУ, створення умов для полегшення й маскування злочинної діяльності тощо.

Факти, що становлять оперативний інтерес, можуть бути об'єднані у такі групи: події, процеси та явища, пов'язані з підготовкою злочину, замахом на нього й безпосереднім вчиненням. Це, здебільшого, конкретні дії людей, що так чи інакше відбивають наявність протиправного діяння на всіх стадіях його реалізації, — їх висловлювання, безпосередні дії з підготовки, вчинення злочину або приховання його слідів; обставини, що є причинами злочинів або умовами, які сприяють їх вчиненню. Вони мають як суб'єктивний (стосовно особи правопорушника), так і об'єктивний характер (різні події і процеси реальної дійсності).

В умовах сьогодення, з прийняттям КПК України (2012 р.) та внесенням змін у Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», відбулося максимальне зближення оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної правоохоронних функцій, що привело до фактичної імплементації у кримінальне судочинство оперативно-розшукового «інструментарію» у формі негласних слідчих (розшукових) дій (далі — НС(Р)Д), передбачених главою 21 зазначеного Кодексу.

Раніше оперативний пошук в оперативно-розшуковому процесі передував лише таким організаційно-тактичним формам ОРД, як оперативна

профілактика та оперативна розробка. За умов чинного законодавства підставами для проведення ОРД залишилися «наявність достатньої інформації, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів», лише «про злочини, що готуються, та осіб, які готують злочини». Підстави, обумовлені інформацією про тяжкі та особливо тяжкі злочини, вчинені невстановленими особами, про осіб, які вчинили такі злочини, якщо відомості про злочини та осіб, які їх вчинили, неможливо отримати в інший спосіб, відповідно до положень КПК України (2012 р.) автоматично обумовлюють початок досудового розслідування, яке водночас відповідно до рішення слідчого, прокурора, слідчого судді може здійснюватися шляхом проведення НС(Р)Д, строк проведення яких є традиційним для ОРД — шість місяців з можливістю продовження до дванадцяти і вісімнадцяти місяців.

Проводити НС(Р)Д має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням — уповноважені оперативні підрозділи (ст. 246). Причому негласність такого розслідування забезпечується згідно з ч. 2 ст. 253 та ст. 254 КПК, що, зокрема, передбачають порядок, відповідно до якого конкретний час повідомлення особі про те, що відносно неї проводилися НС(Р)Д, визначається з урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення НС(Р)Д. Відповідне повідомлення про факт і результати НС(Р)Д повинне бути здійснене протягом дванадцяти місяців з дня припинення таких дій, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом.

Зазначені законоположення, зокрема, привели до наукового обґрунтування такої категорії, як негласне розслідування [55]. Водночас необхідно наголосити на тій обставині, що згідно з чинним законодавством оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес — це цілісні соціально-правові утворення, які мають свою індивідуальну внутрішню структуру [56]. На сьогодні оперативно-розшукова діяльність залишається передумовою кримінального процесу, що виконує в останньому інформаційну функцію та, з огляду на сприйняття Кримінальним процесуальним кодексом України негласних слідчих (розшукових) дій, стає його складовою у дослідженні злочинів

Зазначені теоретичні положення щодо оперативного пошуку, а також аналіз відповідної сучасної практики оперативних підрозділів і чинного законодавства дозволяють як **висновок** стверджувати, що досліджувану категорію можна розглядати не тільки як початкову форму ОРД, а ще й як елемент інформаційного забезпечення розслідування злочинів, у його негласній та гласній формах.

Ефективність досудового розслідування може бути підвищена за рахунок інноваційних тактичних розробок, пов'язаних з використанням вербальної і невербальної інформації і вивченням особи, причетної до підготовки, вчинення або приховування злочину.

Розслідування злочинів з позицій криміналістики характеризується насамперед як інформаційно-пізнавальна діяльність, оскільки спрямована на адекватне уявне відтворення картини розслідуваної події шляхом пошуку, розшифровки, легалізації та використання необхідної інформації про його обставини та причетних до нього осіб. Інформація може розглядатися як засіб пізнання досліджуваної події, а процесуальне підтвердження і закріплення зводить таку інформацію в статус доказів.

Під інформацією ми будемо розуміти відомості, які характеризують досліджуваний об'єкт і можуть бути виявлені і використані для пізнання даного об'єкта, а також для отримання знань про пов'язані з ним інші об'єкти. При цьому потрібно мати на увазі, що об'єктом пізнання може виступати як подія в цілому (злочинна діяльність), так і фактори її складові елементи, що її зумовили (окремі епізоди; попередні події і дії; способи підготовки, вчинення та приховування злочину; суб'єкти, що мають відношення до пізнаваної події та ін.).

Сама ж інформація міститься і зберігається в її носіях — матеріальних об'єктах живої та неживої природи. Такі носії інформації в ході розслідування повинні бути виявлені, а криміналістично значима інформація, що міститься в них, витягнута, розшифрована і використана як засіб доказування або сприяння вирішенню тактичних, організаційних та методичних (стратегічних) завдань. У такому випадку носії витягнутої інформації стають її джерелами і фігурують у відповідному кримінальному провадженні.

Найважливішими засобами отримання криміналістично значимої інформації є слідчі дії. Кожне з них має свої об'єкти вивчення, пошуку та вилучення певної інформації. Приміром для огляду — це обстановка місця події, для обшуку — місце приховування шуканих предметів, для допиту — допитувана особа.

Допит не можна представляти лише як отримання від допитуваного показань про обставини розслідуваної події, його учасників із занесенням отриманих відомостей в протокол з дотриманням встановлених кримінально-процесуальних норм (А. Н. Васильєв, Л. М. Карнеева). Потрібно пам'ятати, що інформація, яка міститься в показаннях допитуваних осіб, може розглядатися як доказова лише тоді, коли вона достовірно відображає сприйняті особою обставини події. Але чи завжди допитуваний прагне надати повну, об'єктивну і правдиву інформацію? Тільки лише зміст показань цікавить слідчого? Звичайно, ні. Розподіл слідчих дій на вербальні, невербальні і змішані (Ю. П. Аленін, В. А. Образцов, С. А. Шейфер) і віднесення допиту до першої групи, як заснованого лише на методі розпитування, звужує завдання слідчого, пов'язані з його підготовкою та проведенням. Здається, що в ході допиту повинен застосовуватися і метод спостереження, має здійснюватися як слухове, так і зорове сприйняття допитуваного як носія і джерела криміналістично значимої інформації.

Уже в ході підготовки допиту певної особи необхідно отримати відомості про особу допитуваного: його інтелект, професію, рід занять, вік, сімейний стан, риси характеру, відношення і зв'язки з іншими учасниками розслідуваного злочину та ін. Це дозволить слідчому спрогнозувати можливу позицію і поведінку допитуваного, вибрати зміст і формулювання допиту, намітити власну лінію поведінки і обрати правильну тактику проведення допиту.

У ході допиту з'ясування обставин події доцільно здійснювати за задалегідь визначеними блоками, комплексно сприймаючи і оцінюючи як вербальну, так і невербальну інформацію. При цьому сприйняття останньої починається ще до початку мовного спілкування: зовнішність допитуваного, його хода, поза, вираз очей, міміка — перша інформація про людину, яка певною мірою впливає на вибір лінії поведінки і тактики подальшого спілкування. Таку ж увагу має бути приділено висловам невербальної інформації і в ході всього допиту: тону, тембру, силі голосу, мовним паузам, міміці, жестам, змінам виразу обличчя, почервонінню або зблідненню шкірного покриву, появі пітливості, змінам пози, манері спілкування і т.п. Уважне спостереження за невербальними проявами допитуваного дає цінну орієнтуючу інформацію про його бажання або небажання давати свідчення по конкретній обставині, їх щирість, правдивість, повноту, спробу приховування певних відомостей та ін.

Виявлення та оцінка невербальної інформації, що виходить від допитуваної особи, повинні коригувати лінію поведінки слідчого, багато в чому визначати вибір тактичних прийомів у відповідній ситуації для встановлення психологічного контакту, викриття у брехні, приховуванні, спотворенні будь-яких фактів і, в кінцевому підсумку, для отримання повної та достовірної інформації за обставинами розслідуваної події. Таким чином, на допиті необхідно комплексне сприйняття вербальної і невербальної інформації, їх загальний аналіз для оцінки свідчення і правильного вибору тактики допиту.

Поняття «самообмови» варто досліджувати в двох аспектах: теоретичному та практичному. В теоретичному аспекті дослідження самообмови розмежовується на певні етапи, стадії, сфери, види, формування спеціальних напрямків дослідження, виділення загальних і окремих завдань, розробку методичних рекомендацій щодо комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів з метою виявлення та фіксації криміналістично-значущої інформації. В практичному аспекті участь у дослідженні самообмови приймає форму діяльності окремих учасників кримінального провадження (слідчого, прокурора, оперативних працівників тощо) і має свої суттєво-професійні особливості.

Досліджуючи самообмову як окреме явище на досудовому розслідуванні кримінального провадження і як поведінку одного або кількох його учасників, ми стикаємося з великою кількістю та обсягом інформації щодо неї, яка утворюється у власну систему, вивчення якої обмежено

процесуальними строками. Дана інформація має дві похідні для дослідження: вербальну та невербальну.

Однак варто почати з причин-чинників та ознак самообмови як початкових (з рушійною силою) у системі самообмови, а в подальшому досліджувати і інші її елементи.

Причини самообмови формують комплекс мотиваційно-поведінкових чинників особи, які детермінують в залежності від об'єктивних умов і від суб'єктивного впливу окремих осіб на основі психологічного реагенту, що можуть бути викликані такими групами:

1. Об'єктивні чинники: організаційно-управлінський (фінансування правоохоронних органів (засоби, знаряддя, прилади тощо), навантаження слідчого тощо); інформаційний (наявність доказової інформації по кримінальному провадженню на початковому та на наступних стадіях розслідування (джерел матеріальних та ідеальних слідів злочину)); діяльнісний (зникнення, спотворення, знищення і інші зміни речових доказів та інших слідів злочину в результаті плину часу, умисних дій або з необережності тощо).

2. Суб'єктивні чинники:

2.1. Щодо слідчого: психологічний стан слідчого; фізіологічний стан слідчого; рівень підготовки і наявність практичного досвіду слідчого; швидке та результативне вирішення нагальних завдань розслідування.

2.2. Щодо інших учасників кримінального провадження: психологічний стан підозрюваного; фізіологічний стан підозрюваного; фізіологічний стан інших учасників кримінального провадження; психологічний стан інших учасників кримінального провадження; протидія з боку учасників кримінального провадження проведенню розслідування; активне сприяння з боку учасників кримінального провадження встановленню обставин злочинної події; розголошення даних досудового розслідування кримінального провадження і т.п.

При аналізі чинників самообмови за основу бралися причини, які пояснювали ту чи іншу детермінанту, а при виявленні та подальшому вивченні ознак самообмови слід спиратися на знання у сфері дослідження вербальної і невербальної інформації. Досліджуючи показання особи, що надає неправдиві показання щодо себе або ще й декількох осіб одночасно («самообмова декількох осіб»), ми маємо таке:

1. Щодо матеріальних джерел криміналістично-значущої інформації: встановлення даних, що суперечать самообмові в цілому або окремим його обставинам (протокол допиту тощо); отримання доказів, що суперечать самообмові (висновок експерта, результати проведення слідчої (розшукової) дії (гласної, негласної) та / або іншого заходу тощо).

2. Щодо ідеальних джерел криміналістично-значущої інформації: наявність суперечностей у вербальній і невербальній складових у показаннях особи; наявність суперечностей у показаннях особи з іншими даними у кримінальному провадженні (події в цілому або окремих його обставин); наявність суперечностей у показаннях особи та інших учас-

ників кримінального провадження (відносно підозрюваної особи, події в цілому або окремих її обставин); зміна особою своїх показань протягом короткого часу (додаток, уточнення, заперечення тощо); не здатність особою пояснити деякі обставини злочинної події і відсутність логічного пояснення цьому; відмова особи на подальших стадіях досудового розслідування від раніше даних показань, в яких вона повідомляла про свою причетність до злочину.

Ознаки, що свідчать про самообмову особи, дають можливість дослідження механізму слідоутворення завідомо неправдивих показань («процес самообмови») у розслідуванні злочину зі встановленням причин, що детермінують саме цей процес.

Отже, ознаки і причини самообмови особи у кримінальному провадженні взаємообумовлені та взаємопов'язані багатьма елементами, їх співвідношення свідчить про наявність такого ключового елемента як особа, що себе обумовлює у причетності до певного злочину. Кореляційна залежність між ознаками, причинами і фізичною особою має враховуватися у формуванні специфічних типових слідчих ситуацій самообмови та рекомендацій щодо її викриття.

Важливим напрямом підвищення ефективності досудового розслідування є розробка актуальних окремих криміналістичних методик розслідування, зокрема рейдерських захоплень підприємств, шахрайства у сфері працевлаштування, незаконного доступу до комп'ютерної інформації.

Розглядаючи механізм рейдерського захоплення підприємств, можна виділити такі типові процедури такого захоплення: розвідка, оцінка захисту компанії-жертви, розробка схеми захоплення підприємства, здійснення захоплення [57, с. 418]. Зупинимось на їх більш детальному розгляді.

1. Розвідка передбачає отримання максимальної інформації щодо об'єкта захоплення та містить в собі легальну та кримінальну розвідку.

Легальна розвідка базується на вивченні доступних (відкритих) джерел інформації: збирається інформація щодо фінансового стану підприємства; якщо є заборгованості за кредитом, вони викуповуються та складається позов від імені нового кредитора. Одночасно до справи долучаються юристи, що готують документальну базу для захоплення; скуповуються акції підприємства, а керівництво «завалюється» судовими позовами для дезорієнтації і відволікання від напрямку головного удару. Такий прийом використовується в реалізації складних схем заволодіння чужою власністю, в яких судові рішення легалізує фальсифіковані документи. Надалі на підставі судового рішення відбувається силове захоплення підприємства.

Кримінальна розвідка орієнтована, по-перше, на збір закритої інформації, по-друге, на отримання відомостей компрометуючого характеру. Крім того, кримінальна розвідка, як правило, здійснюється незаконними засобами (приховане спостереження, прослуховування телефонних переговорів та ін.). Особливо досліджується історія створення або при-

ватизації підприємства для виявлення вразливих місць щодо придбання прав власності на даний бізнес. Аналізу піддається стан реальних конфліктів серед акціонерів, «тліючі» конфлікти на підприємстві, «забуті» конфлікти, зовнішні корпоративні конфлікти, до яких залучено компанію-жертву. Уважно вивчається особисте життя топ-менеджменту та значущих акціонерів — фізичних осіб [58, с. 31–35].

2. Оцінка здатності захисту підприємства-жертви. На цьому етапі піддаються аналізу можливості об'єкта захоплення з організації захисту. Враховуються система охорони, кількість, підготовленість і професіоналізм її співробітників, матеріально-технічне забезпечення, відносини з приватними охоронними структурами та правоохоронними органами, судовими інстанціями, місцевими і державними органами влади. Даний етап завершується складанням плану нейтралізації потенційних захисників об'єкта. Фізичне прикриття загарбників, як правило, здійснюють приватні охоронні підприємства.

3. Розробка схеми захоплення підприємства. Схема передбачає два варіанти: без застосування сили і з її застосуванням. Вибір конкретного варіанта залежить від особливостей об'єкта. Силове захоплення застосовується при високій ймовірності активного опору з боку власника. Обрання подібного варіанта мотивується також можливістю швидко реалізувати такі дії, як внесення змін до реєстру акціонерів, продаж майна компанії. Для розробки схеми захоплення вивчається структура власності об'єкта, місце зберігання і доступність реєстру акціонерів, вартість нейтралізації місцевих судів, міліції, органів влади, забезпечення PR-прикриття акції за необхідності.

4. Здійснення захоплення. Перед штурмом зазвичай проводяться бесіди з охороною підприємства: її намагаються підкупити чи залякати, залежно від професійного рівня. Потім готується штурмова група: людей оснащують камуфляжною уніформою, бронежилетами і гумовими палицями, газовим або пневматичним легким озброєнням, димовими шашками. У день безпосереднього захоплення (як правило, це п'ятниця, вихідні, передсвяткові чи святкові дні, коли пильність керівництва захоплюваного підприємства послаблено) штурмові групи прибувають до підприємства. Обов'язково присутній юрист, аби у разі спроб втручання з боку співробітників правоохоронних органів нейтралізувати їх. Саме захоплення починається за командою старшого, іноді на територію підприємства кидають димові шашки, і захоплення відбувається під їх прикриттям, при цьому використовуються спецзасоби, а проти охоронців і співробітників підприємства, що чинять опір, застосовується фізична сила. Нападники, як правило, заздалегідь проходять інструктаж; до їх відома доводяться такі вимоги: не бити по обличчю, не застосовувати смертельних або небезпечних для здоров'я спецприйомів, не застосовувати вогнепальну зброю, а також утримуватися від насильства щодо співробітників МВС. Захоплене підприємство блокується, займаються кабінети керівництва, бухгалтерії та відділу кадрів, вилучаються

фінансові, бухгалтерські та управлінські документи, а також кругла печатка підприємства. Потім найняті співробітники приватного охоронного підприємства обороняють захоплений об'єкт, а юристи в цей час переоформлюють підприємство на нових власників [59, с. 46].

Рейдерство являє собою явище, яке характеризується безперервним розвитком із моменту самої його появи. Злочинні рейдерські групи завжди знаходяться у пошуку нових проектів, що здатні принести надприбуток. Знаходячись у межах допустимого ризику, вони змушені пристосовуватись до нових умов: правових, соціально-економічних, політичних.

Необхідно зауважити, що рейдер дуже часто не може відмовитися від свого бізнесу. У зв'язку з цим вдосконалюються старі та створюються нові технології рейдерських захоплень, відбувається пошук нових проектів, часто дії супроводжуються величезним ризиком, проте зупинка може означати втрату раніше заробленого капіталу.

Способи, які використовують рейдери, є різноманітними. Вони варіюються залежно від етапу здійснення протиправного поглинання та мети, яка переслідується на кожному з етапів. В якості прикладу можна навести такі способи, як створення паралельної ради директорів, викрадення акцій, розмивання пакетів акцій шляхом нових додаткових емісій, підкуп чиновників, суддів, співробітників правоохоронних структур, чорний PR.

Науковцями, які займаються вивченням питань рейдерських захоплень підприємств, пропонуються різноманітні класифікації осіб, які втягнуті до процесу протиправного поглинання суб'єктів господарювання. Найбільший інтерес, на нашу думку, являє собою класифікація за суб'єктами, яку навів у своєму дисертаційному дослідженні І. В. Нефьодов [60, с. 145].

Таким чином, можна виокремити кілька типів рейдерів:

1. Замовник. Новий підприємницький клас. Зазвичай це особи, які здобули якісну вищу освіту та мають відмінні знання в галузі психології, юриспруденції, сучасному законодавстві та, більш того, чудово знають недоліки останнього. Вони є надто цинічними та самовпевненими особами, які будь-якими засобами йдуть до своєї мети. Мають у своєму розпорядженні значні активи. Як правило, це публічно відомі особи, які мають власний легальний бізнес. Рейдерство для них — це, перш за все, елемент конкурентної боротьби.

2. Координатор. Це так звані «білі комірці» злочинної спільноти. Вони зовсім закриті та набути публічності не прагнуть. Ці рейдери, як правило, є виконавцями замовлень на протиправні поглинання та діють в інтересах конкретних замовників. Зазвичай вони мають широкі корупційні зв'язки та здійснюють загальне керівництво і координацію протиправного поглинання. Найчастіше люди, які належать до даного типу, мають у своєму розпорядженні механізми впливу на судову та виконавчу владу, на правоохоронні органи. Нерідко ними є співробітники правоохоронних органів у відставці.

3. Професіонал. Ці люди, як правило, добре орієнтуються у сфері юриспруденції та економіки, мають у своєму розпорядженні конкретні механізми економічного та юридичного впливу на об'єкт протиправного поглинання. Саме ці люди займаються документальним супроводженням рейдерської діяльності та знають, як надати абсолютно незаконним діям вигляду максимально наближеного до законного.

4. Солдат. Як правило, це молоді люди, віком 23–35 років, які приїхали до великих міст із провінційних районів, які не мають ані власності, ані майна, ані перспектив, ані будь-якої освіти (проте в останньому випадку можливі виключення). Це люди, здатні на сліпе, безумовне виконання простих, як правило, протизаконних дій. За порівняно невелику винагороду вони виконують силову частину рейдерського захоплення.

Проте варто зауважити, що даний тип зазнав якісних змін. Нерідкими стали випадки використання силових ресурсів приватних охоронних структур, які володіють певними тактичними навичками, бойовими мистецтвами, дотримуються жорсткої дисципліни. Зазначимо ще одну складову, яка вирізняє цю категорію «солдат» — їх послуги коштують не так вже й дешево.

5. Корупціонер. Зазвичай посадові особи. На сьогодні найбільш розповсюдженим типом рейдера є особа, що обіймає посаду в державному апараті. Це особи, які, користуючись посадовим становищем, сприяють здійсненню рейдерських захоплень. Нерідкими є випадки, коли посадові особи виступають і в якості координаторів рейдерських дій, і в якості замовників. На думку більшості експертів, саме державні посадовці-корупціонери складають найбільш велику групу рейдерів. Це можна пояснити тим, що на чолі стоять державний апарат, державні міністерства, державні компанії, агенції, дочірні структури агенцій, які використовують методи недобросовісної конкуренції, зокрема рейдерство.

В сучасний час набувають поширення злочини, пов'язані з шахрайством у сфері працевлаштування.

Організація й тактика досудового розслідування шахрайства при працевлаштуванні багато в чому залежать від слідчої ситуації, яка виникає до моменту внесення відомостей в Єдиний реєстр досудових розслідувань. Зазвичай програма діяльності по розслідуванню шахрайства при працевлаштуванні містить у собі послідовність таких дій: 1) аналіз слідчої ситуації; 2) постановка тактичних завдань; 3) висунування версій; 4) планування й проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій щодо перевірки висунутих версій; 5) використання спеціальних знань і експертних досліджень з метою виконання поставлених завдань.

Типовими слідчими ситуаціями під час розслідування шахрайства при працевлаштуванні є: 1) особа (група осіб), яка вчинила шахрайство, затримана з речовими доказами на місці вчинення або після його вчинен-

ня, коли шахрай намагався втекти; 2) особа (група осіб), яка вчинила шахрайство, не затримана, але потерпілий (потерпілі) має інформацію про нього або знайомий зі шахраєм; 3) особа (група осіб), яка вчинила шахрайство, не затримана, інформація про неї відсутня або мінімальна.

Під час будь-якої із зазначених слідчих ситуацій по кримінальних провадженнях про шахрайства, вчинених при працевлаштуванні, встановлюються такі обставини: чи має подія злочинний характер, чи було вчинено шахрайство; де й коли вчинено шахрайство і скільки часу пройшло після вчинення злочину; як шахрай опинився на місці вчинення злочину, яким шляхом покинув його, як і в якому напрямі зник; яким способом, за допомогою яких засобів і чим заволодів шахрай; скільки було злочинців, яка роль кожного з них, які ознаки й дані їх характеризують; яка мета і які підготовчі та супутні шахрайству дії здійснено в тому або іншому місці його учасниками; які сліди й речові докази могли бути залишені на місці злочину; хто є потерпілим (потерпілими), його психологічна й соціальна характеристика; хто міг знати й звідки могли спостерігати, що відбувається на місці злочину; які умови сприяли вчиненню шахрайства.

Під час досудового розслідування шахрайства при працевлаштуванні можуть висуватися та перевірятися такі типові загальні версії, що виникають на початковому етапі досудового розслідування: шахрайство вчинене за обставин, викладених заявником; шахрайства не було, заявник сумнівно помиляється або вчинений інший злочин (крадіжка, вимагання); заявник інсценує шахрайство.

Під час розслідування таких злочинів, крім загальних версій, залежно від отриманої криміналістично-значущої інформації висувуються й окремі версії. Зокрема, про особу шахраїв (шахрайство вчинене однією особою чи злочинною групою; чи не є шахрай «гастролером» або жителем іншого міста; чи не судимий він за вчинення аналогічних злочинів); про спосіб вчинення; про обставини шахрайства; про умови, які сприяли вчиненню шахрайства та ін.

Відповідно до першої слідчої ситуації, коли факт шахрайства, вчиненого при працевлаштуванні, встановлений в результаті затримання шахрая на місці злочину, до початкових слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій зазвичай включають: особистий обшук затриманого, встановлення його особи й місця проживання; огляд його одягу, знарядь і засобів злочину; огляд місця події; допит потерпілого; допит підозрюваного і обшук за місцем його проживання й роботи; пред'явлення для впізнання підозрюваного; встановлення й допити очевидців і свідків.

Під час розслідування другої слідчої ситуації, коли особу, яка вчинила шахрайство при працевлаштуванні, не затримано, але потерпілий (потерпілі) володіє про неї достатньою інформацією, послідовність слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів може бути такою: допит потерпілого, складання словесного

портрета шахрая (шахраїв) й орієнтування на його затримання; пред'явлення потерпілому фотоальбому шахраїв для встановлення й упізнання підозрюваного; огляд місця події; затримання підозрюваного і його особистий обшук; допит підозрюваного; призначення судових експертиз; пред'явлення для впізнання; встановлення й допит свідків-очевидців.

У ході розслідування третьої ситуації, коли шахрай не затриманий і інформація про нього мінімальна, алгоритм дій може бути таким: допит потерпілого (потерпілих); огляд місця події; розшук шахрая по «гарячих слідах» (за прикметами та способом злочину); призначення експертиз залежно від виявлених і вилучених слідів з місця події; використання криміналістичних та оперативних обліків; встановлення й допит свідків-очевидців; використання допомоги населення й засобів масової інформації; орієнтування правоохоронних органів і населення інших міст та населених пунктів; постійна взаємодія слідчого з працівниками оперативних підрозділів та спільне планування розшукових дій.

Послідовність проведення подальших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів по кримінальному провадженню про шахрайство, вчинене при працевлаштуванні, залежить від одержання нової криміналістично-значущої інформації й наявної конкретної слідчої ситуації.

Отже, організація і тактика досудового розслідування шахрайств, вчинених при працевлаштуванні, полягають в тому, що припущення про подію злочину, його об'єкти, предмет злочинного посягання, обстановку та інші обставини злочинної діяльності базуються на даних, отриманих у результаті узагальнення слідчої практики, тобто інформаційних даних криміналістичної характеристики, і відображають характерні риси даного виду злочину.

При здійсненні шахрайства при працевлаштуванні, а саме в процесі злочинної діяльності, спрямованої на заволодіння майном, або використання претендента як безкоштовної робочої сили, зловживаючи довірою останнього, вчиняються протизаконні дії, передбачені у ст. 190 та ст. 173 Кримінального кодексу України.

У ході розслідувань шахрайства у сфері працевлаштування слідчий повинен установити ряд обставин, коло яких значною мірою визначається специфікою цих злочинів. Так, підлягають установленню: де і коли вчинено шахрайство у сфері працевлаштування; яке майно стало предметом злочинного посягання (індивідуальні ознаки, вартість, стан, кому належить майно); хто вчинив шахрайство, особа злочинця (вік, рід занять, мотиви злочинної поведінки, попередня злочинна діяльність); чи мала місце співучасть у вчиненні злочину, її форма, яким був розподіл ролей між співучасниками; яким способом вчинено шахрайство; хто є потерпілим (рід занять, спосіб життя), як характеризується поведінка потерпілого.

Огляд місця події доцільно проводити в тих випадках, коли є можливість виявити сліди злочину. При розслідуванні злочинів даної кате-

горі огляд місця події зазвичай проводиться до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Об'єктами огляду можуть бути: приміщення, ділянки місцевості, транспортні засоби, шафи, столи, сейфи, документи. Разом із цим необхідним є проведення допитів потерпілого, свідків. Розслідування шахрайства, як правило, починається з допиту потерпілого. Під час допиту з'ясовується, коли і за яких обставин було вчинено обман або зловживання довірою, яким способом, чи був він знайомий зі злочинцем, яке майно, предмети, документи передані шахраю, їхні індивідуальні ознаки, в якому напрямку і за яких обставин злочинці зникли з місця вчинення злочину. Допит підозрюваного проводиться негайно.

Під час розслідування шахрайства при працевлаштуванні може виникнути необхідність у призначенні та проведенні таких експертиз, як дактилоскопічна, трасологічна, товарознавча, біологічна тощо, також з інших слідчих дій у справах про шахрайство типовими слідчими діями є пред'явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб (очні ставки).

На основі аналізу кримінальних проваджень, порушених за фактами шахрайства у сфері працевлаштування, а також вивчення спеціальної літератури ми пропонуємо виділити три основних суб'єкти шахрайства у сфері працевлаштування, а саме: 1) роботодавець; 2) потенційний працівник (пошукач); 3) третя сторона (посередники).

У сучасних умовах все більше інформації, що має службове та конфіденційне призначення, зосереджено в комп'ютерних мережах. Доступ до такої інформації стає об'єктом обміну та оберігається законом.

Сутність незаконного доступу до комп'ютерної інформації полягає в тому, що комп'ютерна інформація неправомірно використовується або вона сама стає об'єктом посягання.

Для України цей вид злочинності є відносно новим, проте у багатьох інших країнах проблеми, які з ним пов'язані, виникли давно. Чинний Кримінальний кодекс України 2001 року (далі — КК України) передбачив самостійний розділ про ці злочини — розділ XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж», який і є такою нормативною базою.

До теперішнього часу проблема розслідування незаконного доступу до комп'ютерної інформації, як окремо взятого злочину, не була предметом спеціального дослідження. А тому існує потреба у створенні науково обґрунтованої методики розслідування цього виду злочину.

Відомості про способи вчинення незаконного доступу до комп'ютерної інформації мають суттєве значення для методики його розслідування.

На сьогоднішній день у вітчизняній та зарубіжній науці не існує певної визначеності в характеристиці способів вчинення комп'ютерних злочинів, їх конкретних назви і класифікації. Ми виділяємо такі групи способів вчинення незаконного втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів),

систем та комп'ютерних мереж: 1) незаконне втручання в роботу ЕОМ (комп'ютера), системи та комп'ютерні мережі; 2) незаконне перехоплення комп'ютерної інформації; 3) маніпуляції з комп'ютерною інформацією; 4) використання шкідливих програм; 5) комплексні методи, тобто використання одночасно декількох методів. В основі такої класифікації є метод, який використовує злочинець для доступу до засобів комп'ютерної техніки, переслідуючи при цьому різні злочинні наміри.

Специфіка цих способів така, що пересічні користувачі не зможуть їх застосувати, оскільки вона пов'язана з професійними знаннями логічної структури, притаманної як для апаратної, так і для програмної частини ЕОМ.

Розглянемо кожну із зазначених груп способів вчинення незаконного доступу до комп'ютерної інформації.

До першої групи способів ми віднесли дії злочинця, які спрямовані на одержання доступу до комп'ютерної інформації. Найчастіше злочинці використовують: методику «злому» (одним із способів якої є «перехоплення сигналу на себе»); «випадковий підбір»; «пошук слабких місць у захисті»; «спуферство».

До другої групи відносимо способи, які засновані на діях злочинця і спрямовані на одержання даних та комп'ютерної інформації шляхом використання аудіовізуального та електромагнітного перехоплення. До них належать: безпосереднє перехоплення (наприклад, «прибирання сміття»); електромагнітне перехоплення (наприклад, «зняття» інформації з комп'ютера; встановлення в комп'ютерному обладнанні «жучків» — чуттєвих мікрофонів); відеоперехоплення (використання різної відео-, оптичної техніки (наприклад, це такі способи вчинення злочинів з назвою «за дураком», «за хвіст», «комп'ютерний абордаж» тощо).

Третя група — заміна даних — це найбільш простий спосіб, який найчастіше застосовується для вчинення злочинів. Ще одним способом, який відноситься до третьої групи, є заміна коду.

Четверта група способів вчинення незаконного втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж — комп'ютерний вірус — це спеціальна програма, яка здатна самовільно приєднуватися до інших програм («інфікувати» їх) і в разі їх запуску виконувати різні небажані дії. Всі віруси можна класифікувати за певними ознаками і поділити на декілька груп: системні (завантажуючі) віруси, які пошкоджують завантажуючі сектори машинної пам'яті; файлові віруси (пошкоджують виконуючі файли, в т.ч. com-, exe-, sys-, bat-файли і деякі інші); комбіновані віруси [61, с. 32–34]. Питаннями наукового вивчення комп'ютерних вірусів сьогодні займається спеціально створена нова наука — комп'ютерна вірусологія [62, с. 48–50]. З точки зору цієї науки програми-віруси поділяються на дві групи; а групи, у свою чергу, поділяються на підгрупи: 1) за способом зараження засобів комп'ютерної техніки (резидентні та нерезидентні); 2) за алгоритмом їх побудови та виявлення («вульгарний вірус» і «роздроблений вірус»).

Найбільш поширеними є вірусні модифікації: віруси-«супутники» (companion); віруси-«черв'яки» (worm); віруси-«примари»(мутанти); вірус BRAIN — особливо хитрий вірус IBM-сумісних комп'ютерів. Небезпечний вірус nVIR, який проявляється у вигляді загадкових звукових сигналів, що подаються системою при запуску програми. Найбільш небезпечними є «Stealth»-віруси (віруси-невидимки), які є найбільш досконалими програмами, що при виправленні вражених програм підставляють на своє місце «здорові» програми або їх частини. Один із останніх вірусів, який залишив тільки спогади про комп'ютерну інформацію, що зберігалась на жорстких дисках організацій, носить назву «Чорнобиль».

Наведений перелік способів вчинення комп'ютерних злочинів можна було б продовжити далі, але навіть розглянуті способи дають уявлення про багатий «арсенал» методів і засобів, якими володіють комп'ютерні злочинці. Підсумовуючи викладене, необхідно відмітити, що більш детальне і систематизоване вивчення способів вчинення незаконного доступу до комп'ютерної інформації допоможе розробити корисні рекомендації співробітникам правоохоронних органів для успішного попередження, розкриття і розслідування цього злочину.

Таким чином, визначені напрями підвищення ефективності досудового розслідування, в тому числі і шляхом приведення чинного кримінального процесуального законодавства у відповідність до європейських стандартів, окреслені нові підходи при вирішенні питань про інформаційне та процесуальне забезпечення досудового розслідування, показані шляхи вирішення актуальних проблем кримінального провадження за допомогою розробки відповідних теоретичних положень, рекомендацій криміналістичного спрямування. Чимало проблем наукового забезпечення досудового розслідування залишаються невирішеними, зокрема, в контексті інформаційної складової та застосування заходів підвищення ефективності кримінального провадження потребують свого подальшого дослідження.

Л і т е р а т у р а

1. Ківалов С. В. Передмова до учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування» / С. В. Ківалов // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квіт. 2015 р.) / відп. ред. Ю. П. Аленін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2015. — С. 3–4.
2. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : монографія / О. П. Кучинська. — К. : Юрінком Інтер, 2013.
3. Аленін Ю. П. Поняття та система принципів кримінального провадження / Ю. П. Аленін, В. К. Волошина // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». — 2015. — Т. XIV. — С. 78–89.
4. Грошевий Ю. М. Система загальних засад кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Ю. М. Грошевий // Актуальні про-

- блеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народж. проф. М. В. Салтевського (1917–2009) / Нац. акад. прав. наук. України [та ін.]. — О. : Фенікс, 2012. — С. 315–317.
5. Волошина В. К. Обмеження дії принципу забезпечення права на свободу та особисту недоторканність під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження / *В. К. Волошина* // Інформаційне забезпечення розслідування злочинів : матеріали Міжнар. круглого столу (29 трав. 2015 р.) / відп. за вип.: В. В. Тіщенко, О. П. Ващук ; НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України. — О. : Юрид. л-ра, 2015. — С. 61–66.
 6. Волошина В. К. Принцип публічності у кримінальному провадженні / *В. К. Волошина* // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квіт. 2015 р.) / відп. ред. Ю. П. Аленін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2015. — С. 46–48.
 7. Капліна О. В. Проблеми вдосконалення нормативного регулювання проведення слідчих (розшукових) дій / *О. В. Капліна* // Вісник кримінального судочинства. — 2015. — № 1. — С. 40–48.
 8. Смирнов М. І. Інститут взаємної правової допомоги у кримінальних справах: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / *М. І. Смирнов*. — О. : Фенікс, 2006. — 242 с.
 9. Черниченко І. В. Застосування відеоконференції у кримінальному провадженні України: теорія і практика : монографія / *І. В. Черниченко* ; за заг. ред. О. П. Кучинської. — К. : Алерта, 2015.
 10. Аленін Ю. П. Проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування: підстави та умови / *Ю. П. Аленін* // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15–16 трав. 2015 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. — О. : Юрид. л-ра, 2015. — Т. 2. — С. 294–296.
 11. Аленін Ю. П. Інститут зупинення досудового розслідування: питання оновлення / *Ю. П. Аленін* // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квіт. 2015 р.) / відп. ред. Ю. П. Аленін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2015. — С. 5–7.
 12. Расчотнов Є. В. Поняття «тяжка хвороба» як підстава зупинення досудового розслідування досудового розслідування / *Є. В. Расчотнов* // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридична. — 2014. — Вип. 2, т. 4. — С. 154.
 13. Лукашкіна Т. В. Зупинення досудового розслідування в зв'язку з захворюванням підозрюваного / *Т. В. Лукашкіна* // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квіт. 2015 р.) / відп. ред. Ю. П. Аленін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2015. — С. 118–121.
 14. Гуртієва Л. М. Поняття та правова природа повідомлення про підозру у кримінальному провадженні України / *Л. М. Гуртієва* // Митна справа. — 2014. — № 6. — С. 185–190.
 15. Лукашкіна Т. В. Доказывание как этап правоприменительного процесса / *Т. В. Лукашкіна* // Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. Ю. П. Аленін. — О. : Юрид. л-ра, 2013. — С. 30–36.
 16. Мурзановська А. В. Поняття, підстави та порядок застосування приводу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / *А. В. Мурзановська* // Інформаційне забезпечення розслідувань злочинів : матеріали Міжнар. круглого столу (Одеса, 29 трав. 2015 р.) / відп. за вип.: В. В. Тіщенко, О. П. Ващук ; НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України. — О. : Юрид. л-ра, 2015. — С. 188–193.

17. Аленін Ю. П. Заходи кримінально-процесуального примусу / *Ю. П. Аленін* // Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. — Х. : Одіссей, 2009. — С. 325–359.
18. Проект Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua>.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. — Х. : Одіссей, 2013. — 1104 с.
20. Гуртієва Л. М. Аналіз наукових підходів щодо правової природи затримання особи у кримінальному провадженні України / *Л. М. Гуртієва* // Інформаційне забезпечення розслідування злочинів : матеріали Міжнар. круглого столу (Одеса, 29 трав. 2015 р.) / відп. за вип.: В. В. Тищенко, О. П. Ващук ; НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України. — О. : Юрид. л-ра, 2015. — С. 86–91.
21. Гуртієва Л. М. Види затримання особи у кримінальному провадженні України / *Л. М. Гуртієва* // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15–16 трав. 2015 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьєва. — О. : Юрид. л-ра, 2015. — Т. 2. — С. 299–301.
22. Гуртієва Л. М. Характеристика затримання без ухвали слідчого судді, суду сторонньою особою у кримінальному провадженні України / *Л. М. Гуртієва* // Сучасне кримінальне провадження України: доктрина, нормативна регламентація та практика функціонування : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 квіт. 2015 р.) / відп. ред. Ю. П. Аленін ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2015. — С. 97–102.
23. Мурзановська А. В. Кримінально-процесуальна відповідальність за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / *А. В. Мурзановська* // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (22 трав. 2015 р.) / редкол.: І. С. Гриценко (голова), І. С. Сахарук (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Принт-Сервіс, 2015. — С. 424–426.
24. Торбас О. О. Форми закінчення досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / *Торбас Олександр Олександрович*. — О., 2015.
25. Всемирная энциклопедия. Философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. — М. ; Минск, 2001.
26. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика / *А. Ю. Головин*. — М., 2002.
27. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / *Н. А. Селиванов*. — М., 1982.
28. Белкин Р. С. Курс криминалистики / *Р. С. Белкин*. — М., 2001.
29. Образцов В. А. Криминалистика: парные категории / *В. А. Образцов*. — М., 2007.
30. Колецки Х. Современное состояние криминалистики как университетской дисциплины в Польше / *Х. Колецки* // Модели преподавания криминалистики: история и современность / под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. — Х., 2014. — С. 10.
31. Малевски Г. В поисках собственной модели обучения — метаморфозы криминалистической дидактики в Литве / *Г. Малевски* // Модели преподавания криминалистики: история и современность : сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. — Х., 2014. — С. 21–62.
32. Шепитько В. Ю. Предмет, система и задачи криминалистики в XXI веке / *В. Ю. Шепитько* // Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика. — Вильнюс ; Х., 2013. — С. 32–44.
33. Образцов В. А. Криминалистика : курс лекций / *В. А. Образцов*. — М., 1996.
34. Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений / *В. А. Образцов*. — М., 2004.
35. Эксархопуло А. А. Предмет и система криминалистики: проблемы развития на рубеже XX–XXI веков / *А. А. Эксархопуло*. — СПб., 2004.
36. Криминалистика / *Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская*. — М., 1999.

37. Тищенко В. В. Криміналістичні технології в теорії і практиці розслідування / *В. В. Тищенко* // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О., 2008. — Вип. 44. — С. 18–24.
38. Барцицька А. А. Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / *А. А. Барцицька*. — О., 2011.
39. Журавель В. А. Криміналістичні методика: сучасні наукові концепції / *В. А. Журавель*. — Х., 2012.
40. Тищенко В. В. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці / *В. В. Тищенко, А. А. Барцицька*. — О., 2012.
41. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / *Р. С. Белкин*. — М., 2001.
42. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений / *А. В. Шмонин*. — М., 2006.
43. Афанасьев В. Г. Системность и общество / *В. Г. Афанасьев*. — М.: Политиздат, 1980.
44. Давлетов А. А. Факт, информация, знание в структуре уголовно-процессуального познания / *А. А. Давлетов* // Известия вузов. Правоведение. — 1990. — № 2. — С. 88–92.
45. Мантатов В. В. Образ, знак, условность / *В. В. Мантатов*. — М.: Высш. шк., 1980.
46. Гармаев Ю. П. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений / *Ю. П. Гармаев, А. Ф. Лубин*. — СПб., 2006.
47. Крестовников О. А. Системно-деятельностный анализ методологии криминалистики : монография / *О. А. Крестовников*. — М.: Юрлитинформ, 2013. — 266, [1] с.
48. Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / *В. Е. Корноухов*. — М.: Норма, 2008.
49. Косарев С. Ю. История и теория криминалистических методик расследования преступлений / *С. Ю. Косарев*; под ред. В. И. Рохлина. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008.
50. Тищенко В. В. О современных направлениях развития криминалистической методики расследования преступлений / *В. В. Тищенко* // Современное состояние и развитие криминалистики : сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. — Х.: Апостиль, 2012. — С. 249–250.
51. Вандышев А. С. Методологические проблемы теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / *А. С. Вандышев, Э. А. Дидоренко, Н. Н. Польской, В. Г. Самойлов* // Труды КВШ МВД СССР. — К., 1976. — № 8. — С. 27–38.
52. Лекарь А. Г. Основы оперативно-розыскной деятельности / *А. Г. Лекарь*. — М.: ВШ МООП РСФСР, 1966.
53. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел. Общая часть / под ред. В. М. Аتماжитова. — М.: Акад. МВД СССР, 1990.
54. Нагиленко Б. Я. О понятии поисковой работы / *Б. Я. Нагиленко* // Совершенствование деятельности органов внутренних дел по раскрытию и расследованию преступлений. — М.: Акад. МВД СССР, 1982. — С. 27–35.
55. Подобный А. А. О единой концепции оперативной разработки и негласного расследования в условиях реформирования оперативно-розыскного и уголовного процессуального законодательства Украины / *А. А. Подобный* // Оперативник (сыщик). — 2013. — № 2 (35). — С. 58–61.
56. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія / *М. А. Погорецький*. — Х.: Арсіс, ЛТД, 2007. — 576 с.
57. Клейменов М. П. Криминология / *М. П. Клейменов*. — М.: Норма, 2012.
58. Осипенко О. В. Защита компании от недружественного поглощения и корпоративного шантажа / *О. В. Осипенко*. — М.: Юркнига, 2005.
59. Фёдоров А. Ю. Рейдерство и корпоративный шантаж (организационно-правовые меры противодействия) / *А. Ю. Фёдоров*. — М.: Волтерс Клувер, 2010.
60. Нефёдов И. В. Корпоративные захваты: явление, причины, профилактика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / *Нефёдов Игорь Владимирович*. — СПб., 2014.

61. Информатика: базовый курс / под ред. С. В. Симоновича [и др.]. — СПб.: Питер, 2002.
62. Безруков Н. Н. Введение в компьютерную вирусологию. Общие принципы функционирования, классификация и каталог наиболее распространенных вирусов в MS DOS / Н. Н. Безруков. — К.: Наука, 1989.

А н о т а ц і я

Тищенко В. В., Аленін Ю. П., Ващук О. П., Мурзановська А. В., Торбас О. О., Немно Ю. М., Панасюк А. О., Шкрибайло М. В., Земляна О. А. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження. — Стаття.

Стаття присвячена висвітленню окремих результатів дослідження проблем ефективності досудового розслідування у теоретичному та практичному аспектах. Так, здійснено аналіз реалізації засад кримінального провадження у досудовому розслідуванні, досліджено актуальні проблеми проведення окремих слідчих (розшукових) дій, проаналізовано проблеми зупинення досудового розслідування, висвітлені проблемні питання закінчення досудового розслідування. У криміналістичному аспекті досліджено такі важливі елементи, як понятійно-категоріальний апарат, особливості тактичного та методичного інформаційного забезпечення розслідування окремих видів злочинів. Також у статті розглядається оперативно-розшукова діяльність як одне із базових джерел інформаційної підтримки розслідування.

Ключові слова: засади кримінального провадження, заходи забезпечення кримінального провадження, зупинення досудового розслідування, закінчення досудового розслідування, методика розслідування окремих видів злочинів, тактичні прийоми, понятійний апарат, оперативно-розшукова діяльність.

А н н о т а ц и я

Тищенко В. В., Аленин Ю. П., Ващук О. П., Мурзановская А. В., Торбас А. А., Немно Ю. Н., Панасюк А. О., Шкрибайло М. В., Земляна О. А. Теоретические и практические проблемы обеспечения эффективности досудебного производства. — Статья.

Статья посвящена освещению отдельных результатов исследования проблем эффективности досудебного расследования в теоретическом и практическом аспектах. Так, осуществлен анализ реализации принципов уголовного производства во время досудебного расследования, исследованы актуальные проблемы проведения отдельных следственных (розыскных) действий, освещены проблемные вопросы окончания досудебного расследования. В криминалистическом аспекте исследованы такие важные элементы, как понятийно-категориальный аппарат, особенности тактического и методического информационного обеспечения расследования отдельных видов преступлений. Также в статье рассматривается оперативно-разыскная деятельность как один из базовых источников информационной поддержки расследования.

Ключевые слова: принципы уголовного производства, меры обеспечения уголовного производства, приостановление досудебного расследования, окончание досудебного расследования, методика расследования отдельных видов преступлений, тактические приёмы, понятийный аппарат, оперативно-разыскная деятельность.

S u m m a r y

Tischenko V. V., Alenin Y. P., Vaschuk O. P., Murzanovska A. V., Torbas O. O., Nemno Y. N., Panasiuk A. O., Shkrybaiilo M. V., Zemliana O. A. Theoretical and practical problems of ensuring the effectiveness of pre-trial proceeding. — Article.

The article is dedicated to the presentation of certain results on research of the problems of effectiveness of pre-trial investigation in theoretical and practical aspects. The analysis of realization of principles of criminal proceedings in the pre-trial investigation is made, current problems of conduct of certain investigative (search) activities are researched, the problematic issues of completion of pre-trial investigation are considered. In criminalistic aspect such important elements as conceptual and categorical apparatus and features of tactical and methodical informational support of investigation of specific kinds of crimes are explored. Also in the article the operatively-search activity as one of the basic sources informational support of the investigation is discussed.

Keywords: principles of criminal proceedings, measures ensuring criminal proceedings, suspension of pre-trial investigation, notification completion of pre-trial investigation, methodics of investigation of specific kinds of crimes, tactical tricks, conceptual apparatus, operatively-search activity.